

[4·05] Nordisk Øst·forum

Identitetsgrenser og myter
på Balkan

Sjukvårdsreformer i Polen
och Tjeckien

Hverdagslivets islam i
Usbekistan

Demokrati på bulgarsk

Nr. 4 - 2005
19. Årgang

Norwegian Institute
of International
Affairs

Norsk
Utenrikspolitisk
Institutt

Redaksjon: Helge Blakkisrud (ansv. red.), Jan Risvik (red.sekr.), Birgitte Kjos Fonn, Leo Granberg, Dina Roll Hansen, Helena Jerman, Klas-Göran Karlsson, Brit Aaskov Kaznelson, Allan Have Larsen, Peter Ulf Møller, Kerstin Nyström, Kjerstin Størerdal Prestegard, Hanna Smith, Knut Schiander, Indra Øverland.

Utgiver: *Nordisk Østforum* er et nordisk kvartalstidsskrift utgitt av NUPIs Avdeling for Russlandsstudier, i samarbeid med Institutt for østeuropeiske og orientalske studier (Norge), Institutionen för östeuropastudier (Sverige), Center for Russiske og Østeuropeiske studier, Syddansk Universitet (Danmark) og Alexanderinstitutet (Finland).

Copyright: © Norsk Utenrikspolitisk Institutt 2006

Redaktør: Helge Blakkisrud, e-post: nof@nupi.no

Redaksjonsråd: Professor Kristian Gerner (*Historiska institutionen, Lunds Universitet*), professor Sune Junger (*Åbo Akademi*), professor Pål Kolstø (*Universitetet i Oslo*), universitetslektor Erik Kulavig (*Syddansk Universitet*), direktør Waldemar Melanko (*Institutet för Ryssland och Östeuropa*), professor Svein Mønnesland (*Universitetet i Oslo*), universitetslektor Thomas Petersen (*Århus Universitet*), dosent Bo Petersson (*Lunds Universitet*).

Nasjonale redaksjoner: SVERIGE

Redaktør: Joakim Ekman, Nordisk Østforum
Institut för samhällsvetenskap
Örebro Universitet, 701 81 Örebro
joakim.ekman@sam.oru.se

DANMARK

Redaktør: Rikke Haue, Nordisk Østforum
Center for Russiske og Østeuropeiske studier,
Syddansk Universitet, Campus vej 55, 5320 Odense
E-post: haue@hist.sdu.dk

FINLAND

Redaktør: Pami Aalto, Nordisk Østforum
Aleksanteri-institutet, Box 42, 00014 Helsingfors Universitet
pami.alto@helsinki.fi

Informasjon om manus: Sendes elektronisk til Helge Blakkisrud, e-post: nof@nupi.no

Alle synspunkter i *Nordisk Østforum* står for forfatternes regning og kan ikke tillegges Norsk Utenrikspolitisk Institutt.

Utgis med støtte fra Nordisk publiseringsskomité NOP-HS. Indeksert i ABC-Clio.

Abonnementspriser 2006

Studenter: NOK 285
Privatpersoner: NOK 350
Institusjoner: NOK 470
Enkelthefter: NOK 115
Bestilling: www.nupi.no/Norsk/Publikasjoner/Bestilling/

Tel.: 22 99 40 00

Fax: 22 36 21 82

E-post: pub@nupi.no

Internett: www.nupi.no

Adresse: Postboks 8159 Dep. 0033 Oslo

Besøksadresse: C.J. Hambros plass 2

Design: Ole Dahl-Gulliksen

Trykk: Hegland trykkeri as, Flekkefjord

Omslagsbilde: Scanpix.

[4] Innhold

419 **Forord**

Redaksjonen

421 **Identitetsgrenser og myter på Balkan**

Pål Kolstø

443 **Sjukvårdsreformer i Polen och Tjeckien: varför så olika framgång?**

Paula Blomqvist

465 **Hverdagslivets islam i post-sovjetisk Usbekistan**

Maria Louw

483 **Demokrati på bulgarsk – regeringskapacitet eller mangl på samme**

Karin Hilmer Pedersen

Velkommen til Internett

499 **Balkan: mellom fortid og fremtid**

Debatt

505 **Svar til Erik Kulavig**

Bokomtaler

507 **Membership or Partnership: The Relations of Russia and Its Neighbours with NATO and the EU in the Enlargement Context**

Omtalt af Mette Skak

- 510 **Østersjøområdet: studier av interaktion och barriärer**
Omtalt av Geir Hønneland
- 512 **Polen i Europa, en resa i historien 966–2005**
Omtalt af Søren Riishøj
- 515 **Doubting Democrats? A Comparative Analysis of Support for Democracy in Central and Eastern Europe**
Omtalt av Elisabeth Bakke
- 518 **Contemporary Change in Belarus**
Omtalt av Anders Kjølberg
- 522 **Big Oil Playground, Russian Bear Preserve or European Periphery? The Russian Barents Sea Region towards 2015**
Recenserad av Yrjö Myllylä
- 525 **Den tunge lyre. Ruslands emigrantlitteratur 1917–1985. En litteraturhistorisk fremstilling**
Recenserad av Johanna Lindbladh
- 528 **Gulag. Fangeleirene i Sovjetunionen 1917–1989**
Omtalt av Viktor Roddvik
- 531 **Sotavankina Neuvostoliitossa. Suomalaiset NKVD:n leireissä talvi- ja jatkosodan aikana**
Recenserad av Lars Westerlund
- 534 **Central Asia: Development Paths and Geopolitical Imperatives**
Recenserad av Torgny Hinnemo
- 539 **Nye bøker i Norden**
- 545 **Summaries**

Forord

Gamle og nye myter på Balkan

Slaget på Kosovo Polje som et serbisk forsvar av Europa mot muslimske erobrere? Filip IIs makedonske statsdannelse på 300-tallet f.Kr. som historisk utgangspunkt for dagens FYROM? Illyrerne som forfedre til dagens albaniere? Historiske fakta og myter glir gjerne over i hverandre i forsøkene på å skape «rene» nasjonale historier i et område som har vært preget av flytende og uklare grenser, slik dagens Balkan har. Skal for eksempel Kosovo-slaget fungere som samlende symbol for den serbiske nasjons århundrelange kamp for selvstendighet, passer det dårlig inn at den kristne hæren som møtte Murad I på Kosovo Polje også omfattet rumenere, ungarere, saksere, bosniere og albaniere (og enda dårligere at enkelte serbere allerede på dette tidspunkt hadde gått i ottomanernes tjeneste og kjempet for Murad i Anatolia). På Kolstø har sett nærmere på hvordan forskjellige nasjonalhistoriske myter har fungert som grensemarkører mellom de ulike folkeslagene på Balkan. Ut fra floraen av myter identifiserer han fire hovedtyper: *sui generis* (at en gitt gruppe er unik), *ante murale* (at man fremstår som et større fellesskaps felles verdiers forsvarer i kampen mot en ytre fiende), *antiquitas* (at man er den eldste og opprinnelige gruppen i et gitt område) og *martyrium* (at man som kollektiv har vært utsatt for overgrep). Alle kategoriene finnes i rikt monn – og brukes aktivt – på Balkan.

Fra Balkan beveger vi oss til Sentral-Europa. Paula Blomqvist har i sitt artikkelsiddrag sett på administrativ reform i Polen og Tsjekkia på 1990-tallet, nærmere bestemt på forsøkene på en omfattende helsereform. Begge landene hadde tidligere – i likhet med de øvrige satellittstatene i Sentral- og Øst-Europa – et sovjetiskinspirert helsevesen. Etter 1989 gikk begge to i gang med å erstatte dette systemet med en kontinentaleuropeisk modell (det vil si en arbeids-

giverfinansiert modell). Til tross for felles utgangspunkt og felles mål var allikevel resultatene svært forskjellige: Mens tsjekkerne i stor grad har lykkes med sin reform, besluttet polske myndigheter å skrinlegge hele prosjektet i 2003. Hvordan kan vi forklare disse ulike utfallene, spør Blomqvist.

I neste artikkkel er vi i en viss forstand tilbake til spørsmålet om mytenes rolle, idet Maria Louw forsøker å stikke hull på den utbredte myten om radikal islamisme som en hovedstrømning innenfor den islamske gjenoppvåkningen i Sentral-Asia. Louw har gjort feltarbeid blant muslimer i den usbekiske byen Bukhara og tegner gjennom casestudier av to troende kvinner et bilde av et «hverdagsislam» som befinner seg ganske langt fra fundamentalistenes radikalisme. For Louws informanter blir søkenen etter en tradisjonell «muslimskhet», som for en stor del del gikk tapt under sovjetepoken, en måte å gjenvinne fotfeste på i en verden i endring.

Vi avslutter på samme sted som vi startet, det vil si på Balkan. Karin Hilmer Pedersen har studert erfaringene med intern koordinering og sivilsamfunnskontakter til bulgarske regjeringer fra 1990 og frem til i dag. Bulgarsk politikk har siden kommunismens fall vært ytterst turbulent. Hvert valg har reultert i et regjeringsskifte. Etter valget i juni 2005 har de tre dominerende partiene, Det bulgarske sosialistpartiet, Bevegelsen for rettigheter og friheter (de etniske tyrkernes parti) og ekskong Simeon IIs nasjonale bevegelse, inngått en storkoalisjon med sikte på å lose landet trygt inn i EU. Basert på intervjuer med 80 tidligere ministre og toppbyråkrater diskuterer Hilmer Pedersen hvilke tradisjoner og verdier koalisjonen kan trekke på for effektivt å kunne koordinere, formulere og implementere sin politikk.

I internettspalten foretar vi denne gang en gjennomgang av nettressursene til offisielle myndigheter i Balkanlandene, samt den offisielle versjonen av nasjonal historieskrivning (og myter) som disse presenterer. I debattspalten svarer Åsmund Egge på Erik Kulavigs kritikk av førstnevntes bokanmeldelse. I tillegg bringer vi som vanlig et knippe bokanmeldelser og en oversikt over nye bøker fra nordiske forlag.

God lesning!

Redaksjonen

Identitetsgrenser og myter på Balkan

Pål Kolstø
professor, Institutt for
litteratur, områdestudier
og europeiske språk,
Universitetet i Oslo

I sine forsøk på å forklare hva som utløste de brutale krigene i det tidligere Jugoslavia på 1990-tallet, har flere forfattere pekt på balkanfolkenes ukritiske forhold til sine nasjonalhistoriske myter som en medvirkende årsak (Judah 2000, Malcolm 1994, Malcolm 1998, Melcic 1999, Mertus 1999, Colovic 2002a). Det blir hevdet at utbredelsen av slike myter bidro til å forverre forholdet mellom de jugoslaviske folkegruppene, enkelte forfattere legger også til at slike myter er spesielt utbredt på Balkan.¹ Jeg tror det første er riktig, men ikke det siste.

Det er all grunn til å tro at mytifiserte fremstillinger av fortiden påvirket de jugoslaviske folkenes oppfatning av hverandre og at dette var myter som nasjonale ledere og «etniske entreprenører» kunne bruke aktivt for å piske opp en hatstemning mot nabofolkene. Derimot tror jeg ikke at historiske myter nødvendigvis er mer utbredt på Balkan enn andre steder. Så godt som alle land og nasjoner har sine historiske myter, og slike myter er blitt misbrukt av politiske regimer fra det ytterste høyre til det ytterste venstre, så vel som av moderne demokratier. Samtidig tror jeg historiske myter fikk en spesielt viktig funksjon i jugoslavisk politikk som «grensemarkører» for sydslavernes selvforståelse, men dette skyldes ikke en bestemt «Balkan-kultur». Derimot skyldes det at i forholdet mellom serbere, bosnjaker, kroater, montenegrinere og makedonere er det få andre grensemarkører, så som språk, levesett, skikker, osv.

I denne artikkelen vil jeg presentere en typologi over historiske myter og prøve å vise hvordan forskjellige myter har fungert som

1 Robert Kaplans bok *Balkan Ghosts* (1993) er blitt stående som det mest berømte/betydende uttrykk for denne holdningen.

grensemarkører mellom balkanfolkene. Selv om eksemplene er hentet fra Balkan, vil jeg mene at typologien (og de mytogenetiske prosessene den avdekker) er allmenn og vil kunne gjenfinnes også i andre deler av verden. Især der hvor det kulturelle landskap har likhetstrekk med det vi finner på Balkan, med få og svake «objektive» grensemarkører, vil historiske myter kunne spille en tilsvarende rolle. En slik region er f.eks. Skandinavia.

Med nasjonalhistoriske myter forstår jeg fortellinger som foregir å utsi noe om en gruppe gjennom det den har opplevd i fortiden i møte med andre grupper. Dette er begivenheter som angivelig inngår som milepåler i nasjonens historie. Når jeg sier at det dreier seg om historiske *myter*, betyr ikke det nødvendigvis at de er fiktive eller usanne. Som regel har de en historisk kjerne, men ved å bli gjenfortalt, utbrodert og mytologisert har de fått en form som gjør at en seriøs historiker ikke ville kunne gå god for dem. Disse mytene fungerer konstitutivt og konsoliderende for det nasjonale fellesskap, dvs. de er nasjonsbyggende.

Min oppfatning av hvordan nasjonale fellesskap konstitueres, er sterkt påvirket av Fredrik Barth og hans banebrytende bok *Ethnic Groups and Boundaries* (1970). I denne boken la Barth opp til en helt ny måte å tenke omkring dannelsen av etniske grupper.² Tidligere hadde antropologer fokuset på gruppens *etniske kultur* og *sosiale praksiser* som konstituerende for fellesskapet. Dette mente Barth var feil, av to grunner. For det første kunne gruppens etniske kultur og sosiale praksiser *endres* radikalt over tid, for eksempel ved overgangen fra bondesamfunn til moderne industri- og bykultur, uten at gruppens etniske identitet ble anfektet. Nordmenn oppfattet seg som nordmenn både i 1800 og i 2000.

For det andre kan to grupper ha svært *lik* etnisk kultur og sosiale praksiser og likevel oppfatte seg som to adskilte grupper. Nordmenn og svensker er eksempler på dette.³ Til tross for at svensker er lutheranere like mye (eller like lite) som nordmenn og snakker et nært beslektet språk, praktiserer de samme idretter og gjennomgikk «det store hamskiftet» på omtrent samme tid som Norges befolkning, er verken svensker eller nordmenn i tvil om at vi tilhører to forskjellige nasjonale fellesskap. For å finne ut hvordan disse fellesskapene

2 Fredrik Barth og hans kolleger fokuserte på *etniske* grupper, ikke på *nasjoner*, og det er ikke det samme, selv om jeg her ikke kan gå inn på debatten om hva forskjellen ligger i. Mange forskere, blant andre Thomas Hylland Eriksen og Iver Neumann har imidlertid vist at boundary-tenkningen meget vel kan anvendes også på nasjoner (se for eksempel Eriksen 2002 og Neumann 1999).

3 Barth bruker ikke selv dette eksempelet.

blir konstituert og vedlikeholdt, mente Barth, må vi derfor fokusere på selve *identitetsgrensen*. Den kan bli konstant selv om det kulturelle innhold på begge sider av den byttes ut, fordi identitet er persepsjon og ikke objektive realiteter. Så lenge nordmenn og svensker – eller to andre nærskyldte folk – oppfatter hverandre som forskjellige, vil de fortsette å være to adskilte folk.

Dette må ikke forstås dit hen at nasjonsbygging finner sted i det tomme rom. Det finnes kulturelle og sosiale forskjeller, både på den skandinaviske halvøya og overalt ellers på kloden. Poenget her er at slike forskjeller finnes det et mylder av også *innen* de enkelte nasjoner. En inntrønder har ikke nødvendigvis mer til felles – kulturelt og sosialt – med en rogalandsbonde enn med en jemtlending. Men i nasjonsbyggingen blir visse forskjeller rendyrket som signifikante og konstituerende, mens andre blir nedtonet eller fortrent. De grensemarkører, eller diakritika som Barth kalte dem, som blir trukket frem og veklagt, blir da gjerne blåst ut av alle proporsjoner. De blir, kan vi si, mytologisert.

I *Ethnic Groups and Boundaries* fokuserte Fredrik Barth relativt lite på *myters* betydning som grensemarkører. I boken *Myths and Boundaries in South Eastern Europe* (2005), som jeg redigerte, trakk vi derimot spesielt frem nettopp mytenes betydning for identitetsdannelse. Vi delte nasjonalhistoriske myter inn i fire grupper eller «clusters» som hver ble utstyrt med en latinsk benevnelse: *sui generis, ante murale, antiquitas* og *martyrium*. Dette skal ikke forstås dit hen at «det finnes» fire og kun fire typer nasjonalhistoriske myter; denne typologien, som de fleste andre typologier, er et forsøk på å sammenfatte og ordne en broket virkelighet. Andre typologier hadde utvilsomt også vært mulig. Vår typologi har imidlertid vist seg å være et fruktbart heuristisk verktøy i arbeidet med å analysere den mytogenetiske prosessen på Balkan. Den kan vise hvordan noen myter har forsterket og befordret hverandre, mens andre myter står i et spenningsforhold til hverandre. Noen myter opptrer sammen hos samme etniske gruppe, mens andre myter finnes hos ulike grupper som står i et kontrastforhold til hverandre.

Myten om å være *sui generis*

I svært mange deler av verden vil man kunne observere at seder og skikker, matretter, klesdrakter og musikkinstrumenter som én etnisk gruppe regner som en essensiell del av sin kulturarv, gjenfinnes med bare mindre nyanser hos nabogruppene (som da gjerne vil ha gitt dem et annet navn). For eksempel var strengeinstrumentet

gusle utbredt over store deler av Balkan, og flere balkanfolk regnet det som en del av sin nasjonale kulturarv. Slike kulturelle slektskap representerer et problem for nasjonsbyggere fordi de visker ut etniske grenser og kompliserer den etniske konsolideringsprosessen. Ofte ser vi derfor at nasjonsbyggere gjør store anstrengelser for å kunne nedtone betydningen av slike kulturelle sammenfall, eller til og med nekte for at de eksisterer. *Vår* etniske gruppe, hevdet det, skiller seg fundamentalt ut fra alle nabogruppene, den er *sui generis*, dvs. den er i en kategori for seg og ikke i slekt med noen. Problemets med guslen ble således «løst» ved at den etter hvert ble oppfattet som et rent serbisk instrument, mens de andre nasjonene utpekta andre musikkinstrumenter som sitt nasjonalinstrument. Kroaterne samlet seg for eksempel om *tambura*, mens bosnjakene har det persiske strengeinstrumentet *saz* (Colovic 2002b: 59–81). Slik unngikk begge disse gruppene mistanken om at de hadde «noe til felles» med serberne.

Sui generis-myter kan opptrer enten symmetrisk eller asymmetrisk. I det første tilfellet er gruppene på begge sider av identitetsgrensen enige om at de er fundamentalt forskjellige, mens i det andre tilfellet vil bare den ene gruppen hevde dette. Den andre gruppen vil i stedet mene at begge gruppene ikke bare er grunnleggende like, men faktisk representerer én og samme gruppe. Normalt vil det være slik at der to nabogrupper er tilnærmet like «sterke» i størrelse og innflytelse, vil symmetri være det vanlige. Der hvor den ene gruppen er klart mektigere og mer tallrik enn den andre, vil den lille gruppen insistere på at den er grunnleggende forskjellig fra den store, mens talsmenn for den store gruppen gjerne vil hevde at den lille gruppen bare er en variant eller et særtilfelle av den større gruppen.

Det motsatte av sui generis-myten er dermed myten om felles stamfar, en myte som ifølge Adrian Hastings (2001: 170) ofte brukes av dominante grupper for å lette sammensmeltingsprosesser og legitimere assimilering. I det østslaviske området ser vi for eksempel at den dominerende russiske gruppen sterkt fremhever likheten mellom alle de østslaviske folkene – russerne, ukrainerne og hviterusserne: De er alle ortodokse og snakker omrent samme språk. Ukrainske og hviterussiske historikere vil derimot gjøre identitetsforskjellene så sterke og tydelige som mulig og tyr tidvis også til biologisk-historiske argumenter: Russerne er ifølge deres oppfatning sterkt oppblandet med finske gener, mens de selv har mottatt både kulturimpulser og arvemateriale fra de frihetselskende steppefolkene i syd og de frihetselskende polakkene i vest (Smith *et*

al. 1998: 23–43). I Ukraina er jeg endog blitt møtt med påstanden om at «det finnes ikke noe europeisk folk som ukrainerne er så forskjellig fra som russerne» (Kolstø 1999: 256).

Det samme mønsteret gjenfinner vi på Balkan. De to store og dominerende sydslaviske nasjonene, bulgarerne og serberne, heller lenge begge i retning av myten om felles stamfar og forsøkte å subsumere mindre nabogrupper inn under sin egen gruppe. For bulgarernes vedkommende kommer denne holdningen i første rekke til uttrykk overfor makedonerne, som mange bulgarere hevder er «vestbulgarere».⁴ For å underbygge denne påstanden bruker de en rekke forskjellige argumenter, både historiske og lingvistiske. Språklig sett er makedonsk og bulgarsk så nært beslektet at makedonere og bulgarere forstår hverandre utmerket uten at de trenger å lære hverandres språk. På det grunnlag hevder bulgarerne at makedonsk og bulgarsk er ett språk. Dette benekter makedonerne på det sterkeste og for å understreke forskjellen maksimalt, har noen makedonske statsledere stilt med tolk når de har hatt møter med bulgarske ledere, noe som er omtrent like rimelig som at Jens Stoltenberg og Göran Persson skulle bruke tolk når de treffer hverandre.

En tilsvarende felles-stamfar-oppfatning gir mange serbere uttrykk for overfor både makedonerne, montenegrinerne og de muslimske bosnjakene. Dette er angivelig bare varianter og undergrupper av det serbiske folk. Til et norsk publikum ble denne holdningen videreforsiktig ved en uttalelse som tidligere fredsmedler Thorvald Stoltenberg kom med i et antatt ubevoktet øyeblikk («De er egentlig alle serbere»). Dette er en påstand makedonere, montenegrinere og bosnjaker straks vil oppfatte som storserbisk identitetsimperialisme. I visse perioder har serbere hevdet at også kroatene er serbere («katolske serbere»), men denne påstanden har ikke vært fremsatt med samme styrke og overbevisning. Det skyldes nok at kroatene er en relativt sterk og selvbevisst gruppe som vanskelig lar seg «spise opp» identitetsmessig.

Ut fra hva jeg har skrevet ovenfor er det klart at verken den serbiske påstanden om identitetssammenfall eller den motsatte påstanden om at serbere, makedonere, montenegrinere og bosnjaker er fire vidt forskjellige folk, lar seg bevise med historiske eller etnografiske argumenter. En broket kulturhistorie og en skiftende politisk historie fungerer som et arsenal av argumenter som kan

4 Se for eksempel «What Is the National Character of the Macedonian Slavs» (<http://knigite.abv.bg/en/other/mkslavs.html>).

bevise svært forskjellige oppfatninger. Identitetsgrensene kan trekkes vidt forskjellige steder, eller de kan helt utviskes. Til syvende og sist er det kun det rent subjektive kriterium som kan avgjøre denne striden. Enhver person må selv få bestemme hva han eller hun oppfatter seg som. Og ut fra dette kriteriet må vi kunne slå fast at det storserbiske syn er feil. I dag har så vel makedonere som bosnjaker flest en klar oppfatning av at de tilhører egne etniske grupper.⁵ Kampen om deres «sjel» er i praksis avgjort til fordel for en sui generis-forståelse.

Med motenegrinerne forholder det seg noe annerledes. Her utspilles identitetsdannelsesprosessene i dag så å si rett for øynene på oss. For tiden synes det som om Montenegros befolkning er delt sånn noenlunde på midten. Halvparten oppfatter seg som serbere og den andre halvparten som et eget folk. Ingen av disse oppfatningene er selvsagt riktigere enn den andre.⁶

Mens den serbisk-montenegrinske identitettsstriden har karakter av en storebror–lillebror-konflikt, har kampen om bosnjakens identitet hatt mer preg av en trekantkonflikt: I rivaliseringen mellom serbere og kroater har det vært viktig for begge parter å kunne fremstå som så tallrik som mulig. Både kroater og serbere har derfor vært villige til å fravike den tradisjonelt religiøse definisjonen av egen gruppe for å kunne subsumere muslimene inn under sin nasjon: Serberne har hevdet at muslimene i Bosnia opprinnelig var serbere som av ulike grunner gikk over til islam i den ottomanske tiden, mens kroatene på sin side har fremstilt muslimene som islamifiserte kroater. Enkelte talsmenn for Ustasja-regimet under Den annen verdenskrig gikk så langt som til å fremstille muslimene som de «beste» og «reneste» av alle kroater (Tanner 1997: 149).

Så lenge «kroat» eller «serber» var de eneste valgmulighetene de bosniske muslimene ble tilbudt, tok de gjerne den identiteten som gav dem færrest ulemper. Når så Tito-regimet på 1960-tallet gav dem mulighet til å definere seg selv som sui generis, som verken kroat-eller-serber-men-muslim, gjorde et stigende antall nettopp dét. Serbiske nasjonalister vil gjerne hevde at Titos ideologer «oppfant» den muslimske nasjon for å svekke den serbiske nasjon tallmessig, helt parallelt med hvordan den makedonske og den montenegrinske

5 Dette er et normativt utsagn og uttrykker forfatterens oppfatning av hvordan det ideelt sett bør være. I praksis vil andre gruppers anerkjennelse eller mangel på anerkjennelse i stor grad påvirke menneskers og gruppers selvforståelse.

6 Mellom disse to ytterstandpunktene finnes det sannsynligvis også en rekke mellomstandpunkt, der noen vil si at «jeg er først og fremst montenegriner, men også serber», eller motsatt: «jeg er først og fremst serber, men også montenegriner».

nasjon ble konstruert. Selv om dette er en sterkt forenklet versjon av de jugoslaviske kommunistenes beveggrunner, er det utvilsomt riktig at Tito og hans ideologer skjelet til maktpolitiske forhold når de utviklet sin nasjonalitetspolitikk.

Mens jeg ovenfor har hevdet at identitetsmønstre i bare svært liten grad gjenspeiler *kulturmønstre*, må vi kunne konstatere at identiteter i mye større grad gjenspeiler *politiske mønstre* og politiske grenser. Innenfor visse rammer er identiteter politisk formbare, og Balkan oppviser en rekke eksempler på dette. For eksempel kan det ikke herske tvil om at den viktigste årsaken til at mange montenegrinere i dag oppfatter seg som noe annet enn serbere, først og fremst er å finne i den politiske historien snarere enn for eksempel i en særegen montenegrinsk «fjellkultur». I mange århundrer var Montenegro et eget fyrstedømme styrt av sine egne prinser, senere bispeprinser. Rammene rundt den montenegrinske identitet ble trukket opp av dette fyrstedømmets politiske grenser.

Utviklingen av en egen makedonsk identitet er nok et eksempel på at politikkens lykkehjul kan gripe bestemmende inn i en gruppens identitetsutvikling. Hadde bulgarerne hatt større hell i de forskjellige krigene på Balkan mellom 1886 og 1918, ville Makedonia i dag vært en del av den bulgarske stat. Da ville temmelig sikkert størstedelen av Makedonias befolkning oppfattet seg som bulgarere. De bulgarske myndigheter ville hatt et helt århundre på seg til å venne dem til en slik identitet. Selv om dette er en kontrafaktisk påstand som strengt tatt ikke kan bevises, underbygges den av det vi kan observere av identitetsutvikling i de delene av det geografiske området Makedonia som ligger utenfor FYROMs (The Former Yugoslav Republic of Macedonia) grenser. I gresk Makedonia, der en svært stor del av befolkningen snakket slaviske dialekter så sent som under den greske borgerkrig på 1940-tallet, er befolkningen i dag i hovedsak grekifisert og oppfatter seg som grekere. I en tredje del av det geografiske området Makedonia, det såkalte Pirin-Makedonia i dagens Bulgaria, oppfatter under én prosent av befolkningen seg som makedonere og ikke som bulgarere.⁷

Et siste eksempel på at de politiske realitetene kan slå inn i og forme et folks selvforståelse, er den seneste utvikling av serbernes oppfatning av hva det vil si å være serber. Som påpekt ovenfor har serberne hatt en klar tendens til å operere med en svært romslig

7 Se folketellingsresultatene fra 2001 (www.hf.uio.no/east/bulg/BGkultur/befolkning.html). Pirin er ikke noen administrativ enhet i Bulgaria i dag, men dekkes hovedsakelig av Blagoevgrad-provinsen.

definisjon og stappe så mange som mulig av nabofolkene inn under den serbiske paraply. Det er det nok mange som gjør fortsatt, men etter krigene i Kroatia og Bosnia på 1990-tallet er det likevel mulig å spore tydelige endringer i dette mønsteret. Jugoslavia eksisterer ikke lenger, og de nye politiske rammene for den serbiske identitet er staten Serbia-Montenegro. Krigene, som for øvrig serbiske ledere selv i sterk grad bidro til å fremprovosere, understreket tydeligere enn før identitetsgrensene mellom de vestbalkanske slaviske folk. Den serbiske etniske identitet synes i dag derfor å være på gli vekk fra myten om felles opphav og over mot en sui generis-forestilling (Antic 2005: 191–222).

Myten om ante murale

Ante murale betyr direkte oversatt «foran muren», og tanken om grensesetting vis-à-vis andre grupper er dermed innbakt i selve begrepet. Til forskjell fra den foregående myten fremstiller ikke *ante murale*-myten nasjonen som enestående, men tvert imot som en del av et større fellesskap. Medlemskap i dette større fellesskapet øker nasjonens status vis-à-vis de nabogrupper som ikke tilhører det. I en slik myte nasjonaliseres en overnasjonal ideologi på en slik måte at den oppfattes som konstituerende ikke bare for det overnasjonale fellesskapet, men også for *nasjonen*. De som kjører frem *ante murale*-myten, bygger m.a.o. en høy mur rundt gruppen på én side, mens de febrilsk utvisker kulturforskjeller i en annen retning, mot det større fellesskap som gruppen ønsker å tilhøre.

Ante murale-myten opptrer hovedsakelig hos de nasjonene som geografisk sett ligger ut mot det større fellesskapets yttergrense. Nasjonens medlemmer fremstilles da som «dørvoktere»⁸ og «sivilisasjonens siste utpost». Nasjonen består billedlig talt av en samling «grensetropper» mot den truende omverdenen. Nasjonen er utvalgt av Gud, skjebnen eller historien til å ofre seg for fellesskapets sak, noe i likhet med Leonidas' tapre grekere under slaget ved Termopylene under Perserkrigene. Denne forestillingen har derfor ofte messianske overtoner, dvs. at nasjonen inngår i frelseshistorien som et Guds redskap for å bringe fred, frihet, den sanne lære eller det gode samfunn til andre.

Ante murale-myten kommer i mange forskjellige utgaver. Historisk sett har den vært knyttet til religion, og selve benevnelsen

⁸ *The Guardians of the Gate* er tittelen på en svært serbisk-vennlig bok om serberne som ble skrevet av den britiske historikeren R.G.D. Laffan (1989) under Den første verdenskrig, da Storbritannia og Serbia var allierte.

er en forkortelse for *ante murale christianitatis*, en forestilling som florerte blant flere katolske østeuropeiske land i tidligere århunder. Men nyere og mer sekulariserte utgaver er også mulige. Et sekularisert overnasjonalt fellesskap i dag vil f.eks. kunne være Europa, og ikke minst grekerne bruker Europa-myten for alt den er verd. Hellas fremstilles som Europas og det europeiske demokratis «vugge» (mens erkefienden Tyrkia angivelig ikke har noen del i dette Europa).

På Balkan har *ante murale*-myten ofte fungert begge veier på samme tid, dvs. den har vært symmetrisk: Både de kristne og muslimene har oppfattet seg som forsvarere av sivilisasjon og kosmos mot barbari og kaos. Kroatia og Polen er klassiske *ante murale*-land (Zanic 2005: 35–76, Davies 1990: 343). Samtidig må det påpekes at Kroatia og Polen ikke grenser opp mot ikke-kristendom, men mot ikke-*katolisisme*, altså mot *ortodoksi*. Kroatenes østlige ortodokse nabøer, serberne, og polakkenes østlige nabøer, russerne, har på sin side også oppfattet seg som *ante murale christianitatis* – selv om de ikke har brukt denne vestlige betegnelsen – som grensevoktere for (ortodoks) kristendom mot islam. Så mens serberne og russerne befant seg på innsiden av én mur, den de bygget selv, mot islam, befant de seg på utsiden av en annen mur, nemlig kroatenes/polakkenes katolske mur.

Martyrium-myten

Man vil kanskje anta at når en nasjon feirer sin historie, koncenterer den seg om sine militære seire og stolte politiske øyeblikk. Slik er det selvfølgelig ofte, men slett ikke alltid. Påfallende ofte dveler man i stedet ved de gangene man led nederlag og var ofre for andres makt og overgrep. Mytologisering rundt slike hendelser utgjør den historiske kjerne i martyrium-myter. I likhet med *ante murale*-myter er de hentet fra en kristen forestillingsverden, og i likhet med dem kan de bli, og er blitt, sekularisert.

Det hersker ingen tvil om at mennesker i dagens verden ofte blir forfulgt ut fra sin tilhørighet til en etnisk eller nasjonal gruppe. Altså bygger martyriumforestillingen på «realiteter», men den må likevel svært ofte sies å være mytologisert fordi den gir en ensidig og overdrevet fremstilling av de overgrep gruppen er blitt utsatt for.

Martyrium-myten er en veldig virkningsfull myte fordi den gir et *moralisk overtak*. I dagens verden gjelder ikke maksimen «might is right», men «suffering gives right». Min gamle veileder på Institutt

for idéhistorie på Universitetet i Oslo, Trond Berg Eriksen, kalte dette «kampen om offerstatus». De som har lest sin Nietzsche, vil lett kunne gjenkjenne dette som en variant av det Nietzsche kalte ressentiment-forestilling og «slavemoral»: De svake klarer å få byttet ut de opprinnelige, estetiske verdiene «godt» og «slett» (*gut und schlecht*) med de moralske forestillingene om «godt» og «ondt» (*gut und böse*). I den grad de svake klarer å få også de sterke og frie til å godta og internalisere disse nye verdiene, vil de svake på en finurlig måte ha skaffet seg en makt over de sterke som de ellers ikke ville oppnådd (Nietzsche 1994).

Som regel finner vi martyrium-myten blant små, svake grupper som ikke klarer å gjøre seg gjeldende i kampen om makt og innflytelse, de som føler seg «tråkket på» av andre. Den er helt grunnleggende i for eksempel makedonsk og bosnjakisk historieskriving i dag (Brunnbauer 2005: 262–96). Under krigene som fulgte i kjølvannet av Jugoslavias oppløsning, var de bosniske muslimene utvilsomt blant de folkene som led størst tap. Til tider ble imidlertid fremstillinger av bosnjakenes nåtidige lidelser bakt inn i en mytologisert historieskriving der bosnjakene ble fremstilt som de evige ofre (Mahmutcehajic 2000). En slik fremstilling er det ikke grunnlag for. Historisk sett var muslimene i Bosnia nærmere knyttet til makthaverne enn katolikkene og de ortodokse og nøt godt av endel rettigheter og goder som disse ikke hadde. Dette har bosniske serbere ofte påpekt, som om overgrep mot en etnisk gruppe i dag blir mer akseptabelt dersom gruppen i tidligere århundre har vært privilegert.

Men martyriumforestillinger er likevel ikke noe man kan støte på utekommende i små og svake grupper. Noe overraskende kan vi gjenfinne dem også blant større og tradisjonelt dominerende grupper i et område, så som hos serberne. Et klart eksempel på dette er den helt sentrale posisjon Kosovo-slaget i 1389 intar i serbisk nasjonal mytologi. Dette slaget var bare ett av mange oppgjør mellom allianser av forskjellige balkanherskere på den ene side, og de fremadstormende ottomanerne på den andre. Kosovo var verken det første, det siste eller det største slaget, men like fullt er det med tiden blitt opphøyet til det viktigste, til selve Vendepunktet i serbernes historie.

I de første årene etter 1389 var det faktisk uklart hvem som vant slaget. Begge hærførerne døde, både Murad I og den serbiske prins Lazar, og opprinnelig hevdet begge parter at de gikk seirende ut. Men ettersom ottomanerne fortsatte fremrykkingen, kom serberne likevel til at det nok var et serbisk nederlag, og først med denne

forståelsen ble Kosovo-slaget selve grunnmyten i den serbiske nasjonsbyggingen. I denne versjonen var nederlaget ikke en historisk nødvendighet, men et bevisst *valg* prins Lazar gjorde: I en drøm forut for slaget ser han profeten Elias som stiller ham overfor to muligheter. Lazar kan vinne kampen og sikre sitt jordiske rike, eller han kan få et himmelsk kongedømme, men da vil tyrkerne vinne og han vil miste sitt jordiske kongedømme. Som den fromme hersker han var, valgte Lazar det himmelske kongedømme fremfor det jordiske (Anzulovic 1999: 11).

I den serbiske Kosovo-myten er dette slaget blitt helt nasjonalisert og annektert av serberne. Historikerne kan imidlertid fortelle oss at Lazars hær var rekruttert fra mange områder og folkeslag. En rekke mindre fyrster og småkonger hadde sendt tropper til dette forsøket på å stoppe ottomanernes fremmarsj nordover på Balkan. Her kjempet serbere side om side med rumenere, ungarere, saksere, bosniere og albaniere. Minnet om dette flernasjonale aspektet ved kampen holdes ved like av enkelte av de andre balkanfolkene. I fremstillingen av Kosovo-slaget i det historiske museum i Tirana er f.eks. dette helt tydelig.⁹ I serbisk historisk hukommelse er dette aspektet derimot så godt som fortrentg. I deres versjon er Kosovo-slaget et kroneksempel på Serbias evige og ensomme kamp mot verden, en forestilling som for øvrig fikk ny næring under NATO-bombingen i 1999 og som Åsne Seierstad fanget opp i sin boktittel *Med ryggen mot verden* (2000).

For å kunne fungere som grensedefinerende myte måtte Kosovo-myten renskes for sitt multinasjonale aspekt. Serbernes hovedmotstander i Kosovo i dag er jo nettopp de muslimske albanerne, og det ville virke fullstendig undergravende på mytens mobiliseringspotensial dersom man skulle gå rundt og huske på at i 1389 kjempet serbere og albaniere på samme side. Ved den storslattede markeringen av 600-årsjubileet for Kosovo-slaget som Slobodan Milosevic fikk iscenesatt i 1989, var dette derfor ikke nevnt med et ord, og heller ikke det faktum at slett ikke alle de serbiske småfyrstene den gang sluttet seg til Lazars kamp. Noen ble hjemme, mens andre hadde sverget lydighet til Murad og deltok i hans hær i kamper i Anatolia mot Murads tyrkiske rivaler (Hupchick 2002: 110). Dette minner oss om hvor lite middelalderens mennesker tenkte i «nasjonale» forestillinger.

Den serbiske oppfatning av at Kosovo-slaget er kun «deres» nederlag, er i dag i praksis godtatt av kosovoalbanerne. Dersom de

9 Forfatterens observasjoner i Tirana, mai 2003.

identifiserer seg med noen av sidene i dette berømte slaget, er det med tyrkerne. Det tåret som den serbiske stat i mellomkrigstiden lot reise på Kosovo-sletten, ble ramponert av kosovoalbanere i 1999.¹⁰

Martyriumforestillingen knyttes ikke bare opp mot begivenheter i gammel historie, men også til moderne hendelser. Det 20. århundre var en svært blodig periode i Balkans historie, og ikke minst Den annen verdenskrig er en viktig kilde til martyriumforestillinger. Selv om de forskjellige jugoslaviske folkene under denne krigen ble utsatt for overgrep og massakre fra folk utenfra regionen, som tyskere, ungarere og italiener, er det likevel i første rekke de ledelsene som påførte *hverandre* som de i dag dveler ved. Som for både sui generis-myten og ante murale-myten konstaterer vi at også martyrium-myten kan opptre symmetrisk: To nabofolk kan oppfatte seg som hverandres offer.

Serbernes hovedmyte fra Den annen verdenskrig er knyttet til fangeleiren Jasenovac der Ustasja-regimet tok livet av over hundre tusen mennesker. Tito-regimet var svært forsiktig med å foreta seg noe som kunne føre opp under gammelt hat mellom de jugoslaviske folkene og bidra til nye etnonasjonale myter, men kom likevel i skade for å legge noen premisser for fremveksten av Jasenovac-myten ved å operere med overdrevet høye tall på hvor mange jugoslaver som døde under Den annen verdenskrig. Allerede i mai 1945 ble det offisielt slått fast at 1,7 millioner hadde blitt drept, og siden dette tallet ble lagt til grunn for Jugoslavias krav om krigserstatninger, kunne det ikke rokkes ved senere. Dette tallet ble riktignok ikke brutt ned på de enkelte etniske gruppene, men det gjorde det likevel mulig for serbiske nasjonalister å hevde at hele 700 000 serbere døde i Jasenovac. Mer edruelige beregninger angir ca. 200 000 omkomne i alle kroatiske fangeleire til sammen (Mønnesland 1999: 200).

Kroatenes mytiske svar på Jasenovac-myten er å bygge opp en motmyte om partisanenes massakre på kroater i krigens siste dager (Perica 2005: 130–57). Da nederlaget var et faktum, forsøkte titusener av Ustasja-soldater og kroatiske kollaboratører å flykte over grensen til Østerrike ved Bleiburg, men de ble vist tilbake av de britiske styrkene som kontrollerte grenseplasseringssstedet. Mange av disse flyktningene ble senere drept i det som i dag kalles Bleiburg-massakren, kanskje 30–40 000. I motsetning til Jasenovac var det

10 Dette minnesmerket er reist over Milos Obilic, en tvers igjennom mytisk og uhistorisk skikkelse, som angivelig skulle ha sneket seg inn i ottomanernes leir og drept Murad I med en kniv.

overhodet ikke lov å omtale disse myrderiene i Tito-tiden, og i dette fortelsens klima florerte mytedannelsene, og det ble hvisket om at hele 300 000 kroater ble drept (Mønnesland 1999: 200).

Når det gjelder både Bleiburg og Jasenovac var det således tale om ufattelige lidelser og reelle overgrep. Det som gjør at begge begivenhetene likevel fremstår som nasjonale *myter* er for det første de uvirkelige dimensjonene de blir tillagt og, for det andre og vel så viktig, at de blir brukt til å plassere ens egen nasjon i offerrollen, og den andre nasjonen i rollen som den evig bestialske overgriper og bøddel.

Antiquitas-myten

I den nasjonale mytedannelse spiller også *alder* en sentral rolle: Det er svært viktig å kunne fremstå som den eldste og opprinnelige gruppen i et område. De som har bodd der lengst, har angivelig større rett på landet enn grupper som har ankommet senere, også dersom de sist ankomne gruppene i dag er mer folkerike. Dette, kan man si, er en slags politisk variant av gullgravernes skjerpning: Man plasserer flagget sitt på et skjerp og proklamerer at «vi kom først». Da må de andre være så god å holde fingrene fra fatet.

Størst effekt av *antiquitas*-myten får man dersom man kan godt gjøre at det ikke bare har bodd noen tidlige forfedre av gruppen på det angeldende område, men at disse også grunnla en stat. I større grad enn de tre andre mytekopleksene vi har sett på, dreier *antiquitas*-myten seg derfor ikke bare om identitetsgrenser, men også om *politiske* grenser. Stater har geografisk utstrekning, og dersom man kan fremstille det som om en av de statsdannelsene som har eksistert på et bestemt territorium i tidligere tider var «min» nasjons tidlige nasjonalstat, da har man også angivelig levert et bevis for at «min» nasjon bør kontrollere dette territoriet i dag.

Da den sovjetiske og den jugoslaviske føderasjonen gikk i oppløsning på 1990-tallet og nye stater ble opprettet, henviste de nye statslederne nesten uten unntak til nasjonens «mangehundreårige», eller endog «tusenårige» statstradisjon (*statehood*).¹¹ Ofte kunne det virke som om de nasjonene som var kommet *kortest* i sin nasjonsbygging, som hviterusserne og makedonerne, gikk spesielt langt i å påberope seg en lang og ærerik fortid som stat.

Et problem for samtlige sydslaviske folk er imidlertid at slaverne innvandret på Balkan relativt sent, først på 600-tallet e.Kr. Dette

11 For de sovjetiske arvtakerstatene, se Kolstø (1999: 58–85).

er godt belagt i samtidige kilder og så vidt jeg vet blir det ikke bestridt av nasjonsbyggende historikere i dag. Det man har gjort for å omgå denne noe pinaktige kjensgjerning er å «hekte seg på» andre etniske grupper som har bodd i området tidligere, og fremstille seg som deres etterkommere. Dette virker kanskje latterlig ved første øyekast, men er ikke fullt så suspekt som det kan høres ut som. Når en ny gruppe innvandrer til et område der det bor folk fra før, vil det nesten alltid finne sted inngifte og oppblanding mellom gruppene. Normalt er dette noe som nasjonalister ikke liker å snakke høyt om, fordi det undergraver forestillingen om gruppens «renhet». Men dersom det kan bidra til gruppens antiquitas-status, ser det ut som om det er en omkostning man er villig til å ta.

Til tider er det veldig lett å se at de nasjonalistiske historikerne begynner med fasiten og konstruerer nasjonens tilblivelseshistorie derfra. Konklusjonen er og skal være at nasjonen har et annet opphav enn sine naboer (den er sui generis), så fordeler man de gruppene som har bodd i området tidligere på de nasjonene som bor der i dag, slik at ingen får samme opphav som «oss». Jon Kværne har påvist hvordan to bosnjakiske historikere med dette utgangspunktet er kommet frem til diametralt motsatte resultater: Mens Mustafa Imamovic hevder at bosnjakene er de eneste «egentlige» slavere i Bosnia, hevder Enver Imamovic at kroatene og serberne er slavere, mens bosnjakene *ikke* er det. De er i stedet illyrere (Kværne 2001). Uansatt hva man måtte mene om dette, kan ikke begge deler være riktig på en gang. Vi ser at begge disse fremstillingene sikrer bosnjakene sui generis-status, men bare den siste gir dem et antiquitas-overtak over deres naboer. Med illyrer-teorien kan bosnjakene forlenge sin historie i Bosnia helt tilbake til bronsealderen.¹²

Fordi illyrerne er Vest-Balkans første kjente beboere, er de svært populære som forfedre for mange balkanfolk. De tidlige kroatiske nasjonalister på begynnelsen av 1800-tallet omtalte seg gjerne som illyrere og sin bevegelse for «illyrismen». Da Napoleon erobret området i 1809, kalte han sine balkanbesittelser for De illyriske provinser for å tekkes sine undersåtter. I dag er illyrismen forlatt i Kroatia, men til gjengjeld blomstrar den blant albanerne. Selv om albanernes opprinnelse er omstridt og lite kan leses ut av kildene,

¹² Siden bosnjakene er slavisktalende muslimer fra det ottomanske riket, har det også vært hevdet at de er etterkommere av tyrkiske innvandrere som gikk over til å snakke sydslavisk. Denne (pseudo)teorien er imidlertid ikke særlig populær blant bosnjakiske nasjonalister ettersom den jo ville flytte tidspunktet for bosnjakenes ankomst på Balkan «feil» vei: I stedet for å ha ankommet på 600-tallet ville de ifølge denne versjonen først ha ankommet på 1300-tallet eller senere.

finnes det seriøse historikere og lingvister som mener å kunne belege at albanerne faktisk nedstammer fra nettopp illyrerne. I hvert fall er det større sammenfall mellom moderne albansk og det vi kjenner av illyrernes gamle språk, enn det er mellom illyrisk og noe annet moderne språk. Dette passer albanske nasjonalister utmerket, for da kan de fremstå som halvøyas eneste autoktone folk.

Makedonerne er i likhet med bosnjakene en gruppe som først i nyere tid har fått en kollektiv bevissthet om å utgjøre en egen nasjon. De fører likevel sin stats historie langt tilbake, forbi opprettelsen av FYROM i 1993 og forbi opprettelsen av den sosialistiske jugoslaviske republikken Makedonia i 1944. En viktig og ærerik milepål var den særdeles kortvarige Krusjevo-republikken som ble opprettet etter et opprør mot ottomanerne i 1903, den såkalte Ilinden-opstanden. Men dette fremstilles likevel bare som én episode i makedonernes lange historie som politisk folk. Det historikerne til nå gjerne har omtalt som «Det vestbulgarske rike» på 1300-tallet, var ifølge makedonerne egentlig en makedonsk stat, ettersom det i første rekke kontrollerte områder som inngår i dagens Makedonia. Også tsar Samuils rike på 900-tallet var makedonsk og ikke bulgarsk, som det tidligere har vært hevdet, for Samuils hovedstad var Ohrid i Vest-Makedonia. Men heller ikke dette er makedonernes eldste statsdannelse. Makedonske historikere hevder at dagens slavisktalende makedonere viderefører den statstradisjon som ble startet av Filip II av Makedonia på 300-tallet før Kristus, dvs. 900 år før slavernes ankomst. Dette skal oppfattes ikke i metaforisk, men i helt bokstavelig og konkret forstand (Brunnbauer 2005).

For sin del aksepterte bulgarske historikere lenge tanken om at deres nasjonale gruppe ankom halvøya relativt sent. I det meste av det 20. århundre regnet de bulgarernes historie på Balkan fra slavernes og Volga-bulgarernes («proto-bulgarernes») ankomst til området. En lærebok i historie fra mellomkrigstiden beretter for eksempel:

For 2000 år siden var det ingen bulgarere her. På den tiden bodde et gammelt folk, trakerne, i vårt land (...) Keiser Trajan beseiret trakerne og de begynte å forsvinne. Bare navnet Trakia ble igjen etter dem. (...) Et annet folk kom til trakernes land. Det var slaverne som snakket et annet språk og dyrket andre guder.¹³

¹³ Sitatet er fra Violino Primo og Nikolaj Todorovs *Za rodinata i nasjetno daletsjno minalo. Otetsjestvoznanie za III otdelenie*, utgitt i 1925. Gjengitt hos Hranova (2005: 304).

I et komparativt myteperspektiv er dette en uvanlig holdning, som gjenfinnes hos få folk. Den vitner om et avslappet forhold til antiquitas-myten. Fortolkningen skapte en lakune i landets befolkningshistorie: De første bulgarere kom til et tomt land. Etter Den annen verdenskrig er denne oppfatningen gradvis blitt forlatt, og trakerne er blitt innlemmet som en del av Bulgarias og bulgarernes historie, f.eks. i en lærebok fra 1986 som sier:

Trakerne hadde betydelig innflytelse over Balkanhalvøyas nye innbyggere, slaverne og proto-bulgarerne (...) Den bulgarske nasjonalitet utgjøres av tre etniske elementer: slaverne, proto-bulgarerne og Balkanhalvøyas opprinnelige innbyggere.¹⁴

Ulf Brunnbauer mener at makedonernes frenetiske forsøk på å gjøre sin nasjon så gammel som mulig må forstås som en reaksjon på denne endringen av bulgarernes selvforståelse. Bulgarerne er makedonernes viktigste «constituting other», og når bulgarerne flytter sine historiske røtter bakover i tid, må makedonerne gjøre det samme (Brunnbauer 2005: 270–72). Dermed ser vi at på samme måte som martyrium-myten hos kroatene og serberne styrkes ved en slags konkurranse mellom disse to nasjonene om hvem som med størst rett kan påberope seg offerstatus, egger bulgarerne og makedonerne hverandre opp i en tilsvarende konkurranse om størst antiquitas-status.

Selve tanken om at stater på Balkan før 1800-tallet skal ha vært nasjonalstater og forløpere for dagens nasjonalstater, er i seg selv mytisk og sterkt anakronistisk. Nasjonalstater oppstod i Vest-Europa og ble eksportert til andre deler av Europa og verden for øvrig først i moderne tid. De stater som eksisterte på Balkan i middelalderen før ottomanerne kom, var derfor på ingen som helst måte noen nasjonalstater, men dynastiske kongolomeratstater. Seriøse historikere er selvfølgelig klar over dette når de omtaler denne og hin fortidige statsdannelse som «den serbiske» eller «den bulgarske» middelalderstaten. I den nasjonale mytologien blir imidlertid slike benevnelser meget lett oppfattet konkret og bokstavelig, og svært ofte blir denne middelalderstatens grenser oppfattet som de «naturlige» grenser for dagens nasjonalstat.

Den geografiske utstrekningen til disse for lengst oppløste staterne varierte rimeligvis sterkt. De opplevde vekst- og ekspansjonsperioder da statens territorium ble større, for så etter en kortere

¹⁴ Sitatet er fra V. Giuzelev, K. Kossev & Georgiev's *Istoria na Bulgaria za XI klas*, utgitt i Sofia i 1986. Gjengitt hos Hranova (2005: 305).

eller lengre tid å gå inn i en nedgangsperiode med indre strid og svekkelse der territoriet skrumpet inn. Dagens nasjonsbyggere har en klar tendens til å ta utgangspunkt i middelalderstatens største geografiske utbredelse når de skal avgjøre hva som er de naturlige grenser for dagens nasjonalstat. På denne måten oppstår det til dels svære områder på kartet som to eller flere nasjoner hevder at de har «historisk» rett på. For eksempel er et av de argumentene serbiske nasjonalister fører i marken for å bevise at Makedonia er serbisk, at Skopje var hovedbyen til den serbiske middelalderkongen Stefan Dusjan. Av tilsvarende historiske grunner gjør serberne krav på Kosovo, som var et kjerneområde i det serbiske bosettingsmønsteret i middelalderen, men ikke i dag. Den serbiske patriarken hadde sitt hovedsete i Pec, og Kosovo fremstilles til stadighet som «Serbias vugge» (se f.eks. Ekmecic 2000).

Avslutning: myter, grenser og vold

Den ungarsk-britiske statsviteren George Schöpflin har utarbeidet en generell teori om nasjonalhistoriske myter som tildeler dem en meget positiv rolle i nasjonsbyggingsprosessen. Han presenterer myter som «one of the ways in which human collectives – in this context, more especially nations – establish and determine the foundations of their own being, their own system of morality and values» (Schöpflin 1997: 19–20). Medlemmene i en gruppe kan være klar over at den myten de godtar ikke er korrekt, men fordi myter ikke er historie, betyr det ikke noe: «It is the content of the myth that is important, not its accuracy as a historical account» (*ibid.*: 22).

Noen samfunn har ifølge Schöpflin utviklet mye rikere mytologer enn andre. Tette og intense mytenettverk spiller etter hans oppfatning en konstruktiv rolle i nasjonens liv. Det øker samholdet i gruppen og gjør den bedre i stand til å utholde prøvelser og vanskeligheter: «[It] allows the community in question to withstand much greater stress and turbulence (political, economic, social, and so on) than those with only a relatively poor set of myths» (*ibid.*: 22). Myterike nasjoner virker attraktive på medlemmer av andre grupper. «Through myth the assimilation of ethnically different groups is accelerated, as the myth-poor community accepts that upward social mobility demands the abandonment of its culture, language and myth-world in exchange for something superior, for a better world» (*ibid.*).

Schöpflins teori har vært svært innflytelsesrik, men er etter min oppfatning ytterst problematisk. Hans påstander om de nasjonale

mytenes konstruktive funksjon er ikke underbygget med henvisning til verken teori eller empiri og blir stående som ubegrundede og langt fra selvvinnlysende påstander. Det er for eksempel høyst tvilsomt om nasjonale myter fremmer assimilering av andre grupper. Også Schöpflin hevder faktisk at nasjonale myter etter sin natur vanskelig gjør kommunikasjon grupper imellom:

Through myth, as already argued, communication within the community is intensified. (...) The consequence is that communication across the boundary becomes extremely difficult, given that mythicized language is devised for intra-community communication, not across boundaries. In trans-boundary communications, myths distort perspectives and confuse participants, because their role is to strengthen collective solidarity and not to clarify exchanges with another community (Schöpflin 1997: 24–25).

Schöpflin ser ut til å mene at de problemene myter skaper i forholdet til andre grupper er av tilfeldig og sekundær art. De representerer en beklagelig omkostning som mer enn oppveies av mytenes positive verdi for indre gruppесamhold. Dette tror jeg er feil. Et hovedpoeng i denne artikkelen har vært at grensemarkering mellom grupper er en grunnleggende drivkraft bak myteproduksjon. Dermed vil myter i mange situasjoner slett ikke redusere gruppens samlede stressmengde, men tvert imot kunne øke den. Nasjonale myter kan brukes av politiske ledere til å mobilisere nasjonen mot andre grupper og slik utløse voldelige konflikter der alle parter vil lide.

Dermed er vi tilbake ved utgangspunktet for denne artikkelen, nemlig den ofte fremsatte påstanden om at nasjonale myter på Balkan bidro til utbruddet av krigene i det tidligere Jugoslavia på 1990-tallet. Selv om jeg nok tror det finnes en slik sammenheng, vil jeg likevel mene at den er svak og indirekte. Som jeg har påpekt, vil mytenes funksjon som grensemarkør mellom etniske og nasjonale grupper være spesielt viktig der det finnes få ytre, «objektive» grensemarkører så som språk, religion, næring (f.eks. nomade vs. jorddyrker), osv. En slik situasjon med svake og diffuse kulturgrenser finner vi på Balkan, men ikke bare der. Også Skandinavia oppviser som tidligere nevnt mye av det samme kulturelle mønsteret. Dersom mytebaserte identitetsgrenser umiddelbart og direkte utløser vold, ville vi neppe hatt en fredelig unionsoppløsning i 1905. Denne begivenheten fulgte etter flere tiår med intens norsk nasjonal myteproduksjon rettet både mot det danske og det svenske, med høyt konfliktnivå på det retoriske plan, men uten at

konflikten ble voldelig.¹⁵ For øvrig bør vi også huske på at heller ikke på Balkan har alle identitettskonflikter vært voldelige. Dette minner oss om at myter ikke er aktører som kan opptre på egen hånd uten menneskelig medvirkning. For at myter skal kunne fungere destruktivt, må de bli aktivt misbrukt av politiske ledere og etniske entreprenører.¹⁶

Opp mot Schöpfins tanke om at tette, intense mytenettverk reduserer stress, vil jeg derfor fremsette den motsatte tanke: Spennings- og konfliktståndet i en region vil kunne reduseres dersom alle de nasjonale gruppene klarer å få et avslappet, og kanskje noe selvironisk, forhold til sine myter. De må gjerne holde fast på dem, men bør være i stand til å gjenkjenne dem som det de er, nemlig myter. De bør også være interessert i å få frem så mye som mulig av faktisk kunnskap om sin historie, som en vaksinasjon mot en hypostasering og absoluttering av mytene. Studiet av nasjonalhistoriske myter på Balkan og andre steder bør derfor være dobbelt: Vi bør interessere oss for hvordan og hvorfor mytene fungerer, og samtidig prøve å stikke hull på alle myter som blir presentert som seriøs historieskriving.

15 For en god fremstilling av norsk nasjonalisme på 1800-tallet, se Sørensen (2001). En typisk sui generis-myte i norsk historieskriving er den innvandringshypotesen som historikerne i den såkalte «norske skole» fremsatte. Ifølge denne teorien hadde nordmennene innvandret til den skandinaviske halvøya fra nord og svenskene fra sør. Denne teorien, som i dag er totalt forlatt, hadde til hensikt å bevise at nordmenn er rasemessig forskjellig fra svenskene. Se f.eks. Dahl (1970: 39–45).

16 Sabrina Ramet (2004) understreker dette sterkt.

Litteratur

- Antic, Ana (2005) «The Evolution of Boundary-defining Historical Myths in Serbian Academic and Public Opinion over the Last Decade of the Twentieth Century» i Pål Kolstø (red.) *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*. London: Hurst & Co.
- Anzulovic, Branimir (1999) *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*. New York, NY: New York University Press.
- Barth, Fredrik (red.) (1970) *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Brunnbauer, Ulf (2005) «Ancient Nationhood and Struggle for Statehood: Historiographic Myths in the Republic of Macedonia» i Pål Kolstø (red.) *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*. London: Hurst & Co.
- Colovic, Ivan (2002a) *Politics of Identity in Serbia*. New York, NY: New York University Press.
- Colovic, Ivan (2002b) «Who Owns the Gusle? A Contribution to Research on the Political History of a Balkan Musical Instrument» i Sanimir Resic & Barbara Törnquist (red.) *The Balkans in Focus: Cultural Boundaries in Europe*. Lund: Nordic Academic Press.
- Dahl, Ottar (1970) *Norsk historieforskning i 19. og 20. århundre*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Davies, Norman (1990) *The Heart of Europe: A Short History of Poland*. Oxford: Oxford University Press.
- Ekmećić, Milorad (2000) *Historiography by the Garb Only: Response to the Book of Noel Malcolm, Kosovo: A Short History* (www.kosovo.com/nmalk2.html).
- Eriksen, Thomas Hylland (2002) *Ethnicity and Nationalism*. London: Pluto Press.
- Hastings, Adrian (2001) *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hranova, Albena (2005) «Historical Myths: The Bulgarian Case of Pride and Prejudice» i Pål Kolstø (red.) *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*. London: Hurst & Co.
- Hupchick, Dennis P. (2002) *The Balkans: From Constantinople to Communism*. New York, NY: Palgrave.
- Judah, Tim (2000) *The Serbs: History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Kaplan, Robert D. (1993) *Balkan Ghosts: A Journey Through History*. New York, NY: St. Martin's Press.
- Kolstø, Pål (1999) *Nasjonsbygging. Russland og de nye statene i øst*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kolstø, Pål (red.) (2005) *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*. London: Hurst & Co.
- Kværne, Jon (2001) *Bosnisk-muslimsk identitet i utvikling: to fremstillinger av de bosniske muslimers opprinnelse*. Hoveddøppgave. Oslo: Universitetet i Oslo
- Laffan, R.G.D. (1989) *The Serbs: The Guardians of the Gate*. New York, NY: Dorset.
- Mahmutcehajic, Rusmir (2000) *Bosnia the Good: Tolerance and Tradition*. Budapest: Central European University Press.

- Malcolm, Noel (1994) *Bosnia: A Short History*. London: Macmillan.
- Malcolm, Noel (1998) *Kosovo: A Short History*. London: Macmillan.
- Melcic, Dunja (red.) (1999) *Der Jugoslawien-Krieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*. Opladen/Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Mertus, Julie A. (1999) *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Mønnesland, Svein (1999) *Før Jugoslavia, og etter*. Oslo: Sypress forlag.
- Nietzsche, Friedrich (1994) *Moralens genealogi: Et stridsskrift*. Oslo: Gyldendal.
- Neumann, Iver B. (1999) *Uses of the Other: «The East» in European Identity Formation*. Manchester: Manchester University Press.
- Perica, Vjekoslav (2005) «The Sanctification of Enmity: Churches and the Construction of Founding Myths of Serbia and Croatia» i Pål Kolstø (red.) *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*. London: Hurst & Co.
- Ramet, Sabrina (2004) «For a Charm of Pow'rful Trouble. Like a Hell-broth Boil and Bubble. Theories about the Roots of the Yugoslav Troubles. *Nationalities Papers* 32 (4): 731–64.
- Seierstad, Åsne (2000) *Med ryggen mot verden: Portretter fra Serbia*. Oslo: Cappelen.
- Schöpflin, George (1997) «The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths» i Geoffrey Hosking & George Schöpflin (red.) *Myths and Nationhood*. London: Hurst & Co.
- Smith, Graham, Vivien Law, Andrew Wilson, Anette Bohr & Edward Allworth (1998) *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands. The Politics of National Identities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sørensen, Øystein (2001) *Kampen om Norges sjel*. Norsk idéhistorie, bind 3. Oslo: Aschehoug.
- Tanner, Marcus (1997) *Croatia: A Nation Forged in War*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Zanic, Ivo (2005) «The Symbolical Identity of Croatia in the Triangle of Crossroads – Bulwark – Bridge» i Pål Kolstø (red.) *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*. London: Hurst & Co.

Sjukvårdsreformer i Polen och Tjeckien

Varför så olika framgång?

Paula Blomqvist
filosofie doktor,
statsvetare verksam
vid Uppsala universitet.
Forskar på välfärds-
och sjukvårdspolitik i
Sverige och Europa.

En av många dramatiska konsekvenser av kommunismens fall i Central- och Östeuropa var att de välfärdssystem som byggts upp i regionen under efterkrigstiden utsattes för svåra påfrestningar och i många fall upphörde att fungera. Det berodde dels på de sociala omvälvningar efter 1989 i vars spår följt massarbetslöshet, ökade inkomstsklyftor och social utslagning, dels på att systemen var organisoriskt och finansiellt oförmögna att klara den omställning som krävdes för en anpassning till de nya behoven. Välfärdssystemen i de tidigare kommunistländerna var skapade för ekonomier med full sysselsättning och inriktade på att tillhandahålla tjänster, snarare än finansiell inkomstersättning eller fattigdomsbekämpning. De sociala tjänster som erbjöds (sjukvård, omvårdnad, etc.) förmedlades vanligen via arbetsplatsen och höll ofta låg kvalitet, utan möjlighet för brukarna att påverka utformning eller innehåll (Standing 1996). Mycket snart efter det att nya, demokratiska regimer etablerats i regionen restes därför krav på att välfärdssystemen skulle reformeras.

Sjukvården är ett område där reformbehovet varit särskilt tydligt. De nya regimerna ärvde sjukvårdssystem av sovjetisk typ, som var starkt eftersatta i underhåll och medicinsk kompetens samtidigt som de präglades av centralstyre, byråkratisering och korruption. Försöken med att modernisera systemen har dock ofta visat sig komplicerade och svåra att genomföra (Healy & McKee 2002). Detta har lett till att sjukvården i regionen ännu på många håll präglas av ineffektivitet och medicinsk eftersatthet. Svårigheterna att genomföra planerade reformer inom sjukvården och erbjuda befolkningen tillgång till högkvalitativ vård blottar också brister i de nya demokratiska regimernas politiska styrningskapacitet.

Syftet med föreliggande artikel är att belysa förutsättningarna för reformering av sjukvården i det postkommunistiska Central- och Östeuropa genom en jämförande översikt av sjukvårdsreformer i två länder i regionen under 1990-talet, Tjeckien och Polen. I båda dessa länder infördes under perioden en helt ny typ av sjukvårdsorganisation, modellerad efter tysk förlaga. Den tyska sjukförsäkringsmodellen, som beskrivs inledningsvis, bygger (till skillnad från exempelvis den nordiska) på fristående sjukkassor och fristående vårdinstitutioner, varav en stor andel vanligen är privata.

En övergång till ett sjukförsäkringssystem av kontinentaleuropeisk modell genomfördes under samma period i en rad andra länder i regionen, däribland Ungern, Slovakien, Slovenien och de baltiska länderna. Tjeckien och Polen kan anses vara jämförbara «fall» så tillvida att båda länderna tillhör de mest framgångsrika i regionen i ekonomiskt och politiskt avseende, och därmed kan anses ha relativt sett goda förutsättningar att genomföra reformer. De delar också en för-kommunistisk historisk erfarenhet av nära västerländska kontakter och (begränsade) demokratiska erfarenheter under mellankrigstiden. Trots detta har skillnaden i utfall av reformerna varierat markant mellan de båda länderna. I Tjeckien förefaller det nya sjukvårdsystemet kunnat införas under relativ politisk enighet och utan alltför stora administrativa svårigheter. Motsvarande reformförsök i Polen har istället präglats av motgångar och politiska kontroverser och avbröts slutligen formellt genom att de nyinrättade sjukkassorna avskaffades.

Den övergripande fråga som ställs i artikeln är hur skillnaden i reformutfall mellan de båda länderna kan förklaras. Hur kommer det sig att reformer med i stort sett samma innehåll visade sig lättare att genomföra i grannlandet Tjeckien än i Polen? Artikeln syftar till att genom en jämförande beskrivning av reformprocessen i de två länderna söka identifiera några faktorer som har påverkat deras olika utfall, och som därmed kan vara av generell vikt för att förstå förutsättningarna för att genomföra sjukvårdsreformer i regionen. Det bör understrykas att de studerade reformerna inte varit okontroversiella eller kunnat genomföras fullt ut ens i Tjeckien, och att de polska erfarenheterna av politisk kontrovers och motgångar i reformarbetet förmodligen är mer representativa för regionen som helhet. Detta ökar dock, snarare än minskar, frågans aktualitet: hur kan den större reformframgången i det tjeckiska fallet förstås, och vilka, om några, mer generella lärdomar kan dras från erfarenheterna i Polen och Tjeckien när det gäller reformering av sjukvården i Central- och Östeuropa? Den översikt av de aktuella reformerna som ges i artikeln bör i första hand ses som en förstudie till fördjupad empirisk forskning om de politiska

förändringsprocesser som beskrivs. Materialet som ligger till grund för beskrivningarna består av rapporter från European Observatory of Health Systems and Policies, London, statistik från internationella databaser (främst WHO), tidigare forskning på området, samt ett fåtal kompletterande intervjuer. Ur metodologisk synpunkt kan studien ses som hypotesgenererande, vilket innebär att den inte är avsedd att läggas till grund för entydiga eller definitiva slutsatser om orsakssamband, utan söker identifiera möjliga förklaringsfaktorer som kan undersökas närmare i fortsatt forskning.

Innan fallstudierna presenteras ges i följande avsnitt en kort introduktion till sjukvårdens tidigare organisering i Central- och Östeuropa samt till de reformer som introducerades i Polen och Tjeckien efter 1990.

Reformeringen av sjukvård i det postkommunistiska Central- och Östeuropa

Efter kommunismens fall 1989 fanns i Central- och Östeuropa en stor politisk beredvillighet för omfattande reformering av de existerande sjukvårdssystemen. De sjukvårdssystem som infördes under det kommunistiska styret, och som i många fall ersatte de socialförsäkringssystem av tysk modell som börjat utvecklas i regionen under mellankrigstiden, präglades av att sjukvården detaljstyrdes från central statlig nivå och att alla vårdinstitutioner av privat karaktär nationaliseras. Systemet är känt inom sjukvårdslitteraturen som Semasjko-modellen och utvecklades i Sovjetunionen under 1930-talet. Dess tänkta syfte var att genom statens försorg försäkra alla medborgare tillgång till sjukvård i stort sett utan kostnad för dem själva genom att bygga upp offentliga, centralstyrda byråkratier för planering och produktion av sjukvård. All sjukvårdspersonal i systemet var offentlig anställd och deras arbete reglerades i detalj av myndigheterna, oftast det kommunistiska partiet självt. Systemet kom dock aldrig att bli särskilt jämlikt, eftersom olika «parallellsjukvårdssystem» för privilegierade grupper (partifunktionärer, militärer, arbetare, etc.) snart utvecklades (Mihályi 2000).

Även på andra sätt är erfarenheterna av Semasjko-modellen i Östeuropa negativa. Systemen var underfinansierade, korrupta, eftersatta vad gäller teknologiskt kunnande och investeringar och slutligen högst «patientovänliga», genom en i det närmaste total brist på patientinflytande och en kultur av paternalistiskt bemötande från vårdpersonalens sida. Tillkortakommandena i detta avseende bör givetvis även förstås i ljuset av den kommunistiska statsapparatens

karakter, som skapade en kultur av extremt regelstyre, centralism, likgiltighet bland de anställda och otydliga ansvarsförhållanden när det gällde kvaliteten på de tjänster som tillhandahölls (Verheijden 1998, Lane 2002). Systemet omöjliggjorde också den självständiga professionella organisering och egna kvalitetsgranskning som är utmärkande för den medicinska professionen i västerländska sjukvårdssystemet genom att yrkesorganisationer utanför kommunistpartiets ram var förbjudna. Korruptionen inom systemet yttrade sig genom ett utbrett system av mutor, eller «gratitude payments» i form av pengar eller särskilda gåvor (exempelvis alkohol) till vårdpersonalen, framförallt läkarna, för att få tillgång till vård. Denna företeelse kan ses som ett uttryck för den kroniska underfinansiering som systemen led av, vilket medförde ständig brist på utrustning och medicin, men också de låga lönerna för läkare och sköterskor, som i praktiken ofta knappt gick att leva på och därfor hade en demoraliseringseffekt på personalen (Graal & McKee 2005).

Även bland internationella experter har funnits stort stöd för de forma kommunistländernas önskan att «återvända» till västliga sjukvårdssystem efter 1989 och utländskt bistånd och expertis har tillhandahållits i detta syfte. I samtliga fall har reformerna inriktats mot att överge de centralstyrda systemen från communisttiden till förmån för en kontinentaleuropeisk socialförsäkringsmodell av den typ som finns i till exempel Tyskland, Frankrike och Nederländerna. Den andra huvudsakliga typen av sjukvårdssystem som finns representerad i Västeuropa är det skattebaserade system, som man finner främst i Storbritannien och de nordiska länderna.

Ett utmärkande drag för socialförsäkringssystemet inom sjukvården är att de finansieras av arbetsgivaravgifter. Avgifterna betalas vanligen direkt till olika försäkringskassor. Kassorna kan innehållas av olika aktörer, såsom privata organisationer och arbetsgivare, inklusive kommersiella bolag (detta varierar mellan länder) och i vissa fall även vara offentliga. Förutom att de agerar som fristående finansiärer inom systemet är sjukkassorna också uppköpare av vårdtjänster, det vill säga, de betalar ersättning till olika vårdgivare som tillhandahåller vård till deras frimånstagare vid sjukdom. Av detta följer ett annat viktigt karaktärsdrag hos de socialförsäkringsbaserade sjukvårdssystemen, nämligen att vårdgivarna i betydligt högre utsträckning är privata aktörer (Freeman 2000). I socialförsäkringsbaserade sjukvårdssystemet finns, precis som i skattebaserade, offentlig reglering som försäkrar att (i stort sett) alla medborgare får tillgång till vård och att ingen nekas försäkring på basis av bristande inkomst eller tidigare sjukdomshistoria. Till skillnad från skatteba-

serade system kan dock vissa, oftast mindre, skillnader förekomma när det gäller typen av försäkring som den enskilde innehåller, vilket i sin tur kan innebära skillnader i tillgång till vård utöver det av staten fastställda basutbudet (Busse *et al.* 2004).

De socialförsäkringsbaserade systemen i västra Europa har genomgått en utveckling under senare år genom att försök gjorts att skapa bättre förutsättningar för konkurrens och ekonomisk effektivitet. Syftet bakom reformerna har varit att öka kostnadseffektiviteten och förstärka vårdgivarnas incitament till resurshushållning i vårdarbetet (se till exempel Altenstetter & Björkman 1997, Busse *et al.* 2004). Försöken att stimulera ökad konkurrens har kommit till stånd på främst två sätt. Det första är att öka möjligheterna att byta sjukkassa för den enskilde, och därmed skapa ökad konkurrens mellan kassorna. Det andra har varit att göra det möjligt för kassorna att vara mer selektiva i urvalet av vårdgivare som de tecknar kontrakt med (snarare än att, som tidigare, vara skyldiga att ersätta alla vårdgivare som tillhandahållit vård) och därmed öka konkurrensen även mellan vårdgivarna (Blomqvist 2002). Det är viktigt att notera att sjukvårdsreformer som initierats i Central- och Östeuropa under 1990-talet i de flesta fall tagit intryck av denna utveckling och innehållit liknande konkurrensskapande element. Vad som kan kallas en framväxande *kontraktsbaserad* socialförsäkringsmodell för sjukvården har också uppmuntrats av internationella organisationer som OECD och Världsbanken (OECD 1994, Iriart *et al.* 2001).

Som torde ha framgått av beskrivningen ovan innebär en övergång från de statliga Semasjko-systemet av sovjetmodell som tidigare funnits i Östeuropa till ett kontraktsbaserat sjukförsäkringssystem av kontinentaleuropeiskt snitt en radikal och genomgripande förändring, både i politiskt och administrativt avseende. Följande reformelement kan ses som de mest centrala:

- *Konstruktion av ett helt nytt finansieringssystem för sjukvården* baserad på självstyrande sjukkassor. Detta innebär att finansieringen inom systemet decentraliseras och att staten inte får samma roll som tidigare i fördelningen av medel inom systemet. I stället är det kassorna som betalar ut pengar till vårdgivarna och på så sätt ser till att den vård som behövs tillhandahålls inom systemet.
- *Privatisering* av åtminstone delar av vårdproduktionen, det vill säga de olika institutioner som rent faktiskt tillhandahåller sjukvård (sjukhus, vårdcentraler, specialistmottagningar av olika slag, etc.). Privatiseringar inom detta område innebär också att vårdpersonalen, som i det gamla systemet var statligt anställd,

övergår till att bli privat anställd, antingen av privata organisationer eller i egen regi.

- *Skapande av konkurrens* på de lokala och regionala «marknader» där olika vårdgivare verkar. Konkurrens mellan vårdgivare åstadkoms främst genom att kassorna använder ett selektivt upphandlingsförfarande när de ingår kontrakt med vårdgivarna. Att det blir konkurrens bygger också på att viss privatisering kommer till stånd, att även de offentliga vårdgivare som finns kvar i systemet är självstyrande och kan agera konkurrensinriktat, och att det finns informationssystem så att kassorna kan jämföra pris och kvalitet på olika vårdtjänster. Konkurrens i ett socialförsäkringsbaserat sjukvårdssystem åstadkoms som noterats ovan också genom att medborgarna ges möjlighet att fritt välja sjukkassa.
- *Etablering av en «icke-korrupt» professionell kultur* där traditionen av så kallade «gratitude payments» till vårdpersonalen för att få tillgång till sjukvård försvisser. Illegitima betalningar av detta slag undergräver de ekonomiska styrssystem som byggs in i systemet av myndigheterna, försvarar politiska och medicinska prioriteringar och minskar förtroendet för både vårdpersonalen och systemet som helhet.

Tidigare forskning om sjukvårdens organisation och styrning har visat att reformer på detta område är svåra, tidskrävande och ofta genererar professionella och politiska kontroverser (Altenstetter & Björkman 1996, Raffel 1997, Powell & Wessen 1999). Under 1980- och 1990-talen har reformer som syftar till att decentralisera ansvar och beslutsfattande inom existerande sjukvårdssystem genomförts i många europeiska länder. Syftet har som nämnts ovan varit dels att skapa ökade möjligheter till flexibilitet i resursanvändningen på lokal nivå, exempelvis genom stimulerandet av konkurrens, men också att öka medborgarnas inflytande inom systemen. Erfarenheterna visar att frågan om fördelning av ansvar mellan nationella och sub-nationella myndigheter är komplicerad och att försöken att decentralisera och avreglera systemen för ökad konkurrens ofta har lett till att statens roll som nationell reglerande myndighet paradoxalt nog behövt förstärkas (Saltzman *et al.* under utgivning). Övergång från ett tidigare kommunistiskt sjukvårdssystem till socialförsäkringssystem av tysk modell har ingen direkt motsvarighet historiskt, och kan därför ses som en helt «ny» typ av sjukvårdsreform, men innehåller samtidigt ett stort mått av decentralisering, vilket innebär att både den nationella staten och lokala/regionala myndigheter får nya ansvarsområden och måste

kunna samverka på nya sätt. Nedan beskrivs hur ovanstående reformelement har introducerats i Polen och Tjeckien under 1990-talet.

Sjukvårdsreformer i Polen 1990–2003: politisk oenighet och avbrutna reformförsök

I Polen fanns redan efter den kommunistiska regimens fall 1989 en bred enighet om att landet skulle överge det existerande centralstyrda sjukvårdssystemet till förmån för ett socialförsäkringssystem av tysk modell. Ganska snart framkom emellertid politiska skiljelinjer när det gällde finansieringsstrukturen, privatiseringens omfattning och graden av statlig inblandning i det nya system som planerades. Det faktiska genomförandet av de planerade reformerna under 1990-talet har gått i långsam takt och präglats av politiska motsättningar och administrativa svårigheter att genomföra fattade beslut. Vid decenniets slut var Polen ett av få länder i regionen som ännu inte introducerat ett socialförsäkringssystem (Lipsmeyer 2000).

Det första demokratiska valet i Polen hölls 1991 och ledde till en regeringskoalition domineras av partier som sprungit ut av Solidaritetsrörelsen, främst det högerorienterade POC (*Porozumienie Obywatelskie Centrum*) och det socialliberala UD (*Unia Demokratyczna*).¹ Båda partierna presenterade planer för det framtida sjukförsäkringssystemet, som dock skiljde sig åt på väsentliga punkter. UD föreslog ett system baserat på regionala sjukkassor som skulle få självständigt ansvar för att finansiera regionala och lokala vårdgivare på basis av kontrakt. POC ville dock gå längre genom att etablera en större mångfald av från staten fristående försäkringskassor (som även skulle kunna ha kommersiella bolag som huvudmän) och som på ett tydligare sätt skulle konkurrera fritt om medborgarnas gunst (McMenamin & Timonen 2002: 100–07).

År 1991 lanserades som ett första reformsteg ny lagstiftning som främst riktade sig mot produktionssidan i systemet, det vill säga ägande och förvaltande av vårdens institutioner. Lagen innebar att den tidigare statliga kontrollen över systemet ersattes av regionalt och lokalt styre, där regionala myndigheter fick rollen som uppköpare av vård från ett utbud av självständigt stydda, konkurrerande vårdgivare. Pengar överfördes som tidigare via statsbudgeten, men den detaljerade kontrollen av hur pengarna spenderades avskaffades. Åtgärder vidtogs också för att gradvis överföra ägandet av

1 Ett första val hölls redan 1989, men då var ett stort antal platser i parlamentets underhus reserverade för kommunisttrogna grupper, varför detta val inte kan betraktas som fullt demokratiskt.

vårdinstitutioner till den regionala och lokala nivån. Samtidigt uppmuntrades privatiseringar inom produktionen, alltså utförsäljningar av sjukhus och andra vårdinrättningar samt etablering av privata läkarmottagningar i syfte att skapa konkurrens inom systemet. Patienterna erbjöds valfrihet bland lokala «kontrakterade» vårdgivare, samtidigt som det remisstvång som funnits i det tidigare kommunistiska systemet togs bort (Aksman 2000, Włodarczyk & Karkowska 2005).

1991 års reformer innebar alltså att de regionala och lokala myndigheterna, som tidigare haft låg grad av självstyre, fick det huvudsakliga ansvaret för sjukvården i landet. Detta gällde särskilt de regionala myndigheterna (*wojewódzy*) som gavs ansvar för all vård över primärvårdsnivå. Reformen innebar dock även att relationerna mellan de regionala och lokala myndigheterna (*gminy*) blev mer otydliga, eftersom även de lokala myndigheterna i ökad utsträckning började ta över ansvaret för vårdinrättningar, främst inom primärvården.²

Syftet med 1991 års reform var förutom att decentralisera den politiska makten i systemet att privatisera delar av produktionen och att åstadkomma konkurrens mellan olika vårdgivare. Detta innebar att även de offentliga vårdgivarna skulle göras administrativt självständiga och förmås att agera på mer «marknadsliknande» vilkor.³ Konkurrensen fungerade dock inte särskilt väl: mot slutet av 1990-talet styrdes de flesta vårdgivare fortfarande i praktiken direkt av lokala och regionala myndigheter (Aksman 2000). Privatisering hade främst kommit i gång i öppenvården, genom att läkarna öppnade egna mottagningar, ofta medan den offentliga anställningen behölls. Detta resulterade i en ökning av antalet vårdgivare och utförda behandlingar, vilket innebar att kostnaderna i systemet steg. Kostnaden för sjukvården utgjorde i Polen i slutet av 1990-talet 6 procent av bruttonationalproduktion, att jämföras med 4,9 procent 1990 (WHO/Europe 2005). Även det totala antalet sjukhus i landet ökade under perioden, trots att Polen i likhet med andra central- och östeuropeiska länder anses ha en överetablering av sjukhus och att en reducering av antal sjukhus hade varit ett delsyfte med sjukvårdsreformerna (Kozierkiewicz & Karski 2001: 34).⁴

2 En annan reform 1990 hade givit den lokala myndighetsnivån en relativt stark ställning genom att den gjordes direktvald, medan ledningen för den regionala nivån fortfarande tillsattes av den nationella regeringen (European Observatory 1999).

3 I detta avseende liknar 1991 års polska reform mycket de reformer som infördes i exempelvis Storbritannien och Sverige vid samma tidpunkt, som brukar beskrivas som «köp/sälj»-system eller «interna marknader».

4 1999 hade Polen 756 sjukhus, varav 18 (av de mindre) var privata.

År 1993 hölls val i Polen vilket resulterade i att den högerledda koalitionen ersattes med en socialdemokratisk regering. Två år senare presenterade den nya regeringen en plan för att fortsätta övergången till ett sjukförsäkringsystem. Förslaget byggde på etablerandet av 16 lokala sjukförsäkringskassor, dit arbetsgivarna direkt skulle betala avgifter motsvarande 10 procent av lönekostnaderna för sina anställda. Kassorna skulle sedan ges huvudansvaret för att kontraktera med de olika vårdgivarna, som skulle vara självständiga och fristående – antingen privata eller ägda av regionala eller lokala myndigheter men egenadministrerade – och fritt kunna konkurrera med varandra om kontrakten. Planen liknade i många avseenden UDs tidigare förslag men föreslog högre arbetsgivaravgifter samt färre och mindre konkurrensinriktade kassor än vad den mer konservativt orienterade högern, numera i skepnad av partiet AWS (*Akcja Wyborcza Solidarność*),⁵ hade förespråkat. Den nya sjukvårdsreformplanen godtogs av parlamentet 1997 (Włodarczyk & Karkowska 2005).

Samma år (1997) var det emellertid åter val i Polen, vilket resulterade i att högern återtog makten i form av en koalition mellan AWS och UW (*Unia Wolności*), ett nytt socialliberalt parti som uppstått 1994 genom en sammanslagning mellan UD och ett parti med liknande värderingar kallat KLD (*Kongress Liberalno-Demokratyczny*). AWS, nu det ledande högerpartiet i Polen, hade under valkampanjen utlovat att man skulle upphäva den planerade sjukvårdsreformen, men istället presenterades 1998 en rad åtgärder som sades «komplettera» reformen och gav den ett delvis annat utseende. Åtgärderna var av olika karaktär och sannolikt ett resultat av kompromisser mellan de olika koalitionsparтиerna vilket förklarar deras något motstridiga innehåll: å ena sidan att marknadsorientera systemet ytterligare, å den andra att åstadkomma vad som förefaller vara en förstärkning av den regionala och centrala politiska kontrollen.

Marknadsorienteringen bestod i att de planerade regionala sjukkassorna föreslogs kompletteras med ytterligare kassor etablerade av kommersiella bolag samtidigt som dessa gavs starkare incitament att konkurrera med varandra om kunder och vårdkontrakt (Włodarczyk & Karkowska 2005, McMenaim & Timonen 2002). Den ökade myndighetsinblandningen kom till uttryck dels i förslaget att staten skulle ges rollen att samla in arbetsgivaravgifterna för att sedan fördela dem mellan kassorna enligt en särskild fördelningsnyckel,

⁵ AWS hade uppstått 1996 genom en sammanslagning av en mängd mindre högerorienterade partier sprungna ur Solidaritetsrörelsen, bland dem POC.

dels att kassornas styrelser inte som tidigare skulle väljas direkt av befolkningen utan tillsättas av de regionala myndigheterna.

Särskilt det sista förslaget var märkligt ur konkurrenssynpunkt, eftersom det innebar att ägarna av de vårdinrättningar som skulle konkurrera om kassornas kontrakt i fri konkurrens med privata vårdgivare i praktiken gavs direkt kontroll över sina tänkta kunder, alltså uppköparna av vård. Som ett ytterligare led i revision av reformen lanserades 1998 ett särskilt program som skulle underlätta och skynda på privatiseringarna av vårdinrättningar, som, särskilt inom den institutionsbaserade vården, gick mycket långsamt (1999 utgjordes andelen vårdplatser i privat regi ännu endast av 0,3 procent av det totala antalet) (Kozerkiewicz & Karski 2001: 34). Slutligen sänktes på den högerstyrda regeringens initiativ också de sociala avgifter som skulle finansiera systemet från tidigare 10 procent till 7,5 procent av lönekostnaderna (Włodarczyk & Karkowska 2005: 388). 1999 infördes det nya sjukförsäkringssystemet formellt, under stora protester från oppositionen.

Ganska snart stod klart att det nya systemet var dåligt förankrat både hos allmänheten, vårdpersonalen och de regionala myndigheterna. För patienterna kom de nya sjukförsäkringskassorna, som nu reglerade tillgången till vård genom kontrakt med vårdgivarna och dessutom sökte begränsa utbudet för att kontrollera kostnadsökningarna, att framstå som en ny onödig administrativ nivå i systemet och ett hinder i kontakten med vårdgivarna. Genom en övergång till ersättningssystem baserade på i förhand beräknade antal behandlingar, snarare än löpande ersättning i efterskott, skapades även ekonomiska incitament bland vårdgivarna att begränsa vårdutbudet, vilket vare sig var populärt bland befolkningen eller lokalt ansvariga myndigheter (Filinson *et al.* 2003). Det förväntade påskyndandet av privatiseringsprocessen uteblev också. En förklaring till detta är att många vårdinstitutioner som var till utförsäljning var starkt nedgångna eftersom de under lång tid berövats möjligheten att göra nödvändiga investeringar i lokaler och teknik, samtidigt som kontraktsvillkor och framtida utvecklingsmöjligheter för privata vårdgivare framstod som osäkra (Tymowska 2001). En forskargrupp konstaterade vid 2000-talets början att förutsättningarna för privatisering inte förbättrats alls sedan det nya försäkringssystemets införande: «the intended objective of privatization of health provisions appears as remote as it was before the changes» (Filinson *et al.* 2003: 385).

Under 2000 ökade protesterna mot det nya systemet i intensitet både bland sjukvårdspersonalen och allmänheten och utvecklades till en politisk kris. De olika vårdförbunden tog ut sin personal i

olika massiva strejker och i december 2000 kulminerade protesterna genom att sjuksköterskor ockuperade sjukvårdsministeriet. En av anledningarna till personalens missnöje var att reformerna inte hade lett till förväntade löneökningar inom systemet (Jasiewicz & Jasiewicz-Betkiewicz 2000, 2001). Även den folkliga opinionen blev markant mer negativ till reformerna mellan 1999 och 2000. En opinionsundersökning i december 2000 visade att 76 procent då ansåg att systemet var starkt bristfälligt, vilket var en radikal försämring jämfört med endast två år tidigare, då hela 40 procent hade ansett att systemet var bra (CBOS 2000, Jasiewicz & Jasiewicz-Betkiewicz 2000: 389–90).

Protester mot reformerna ledde även till en kris inom den regerande högerkoalitionen, genom att UW tog avstånd från reformerna och anklagade sjukvårdsministern från koalitionspartern AWS för deras misslyckande. I valkampanjen inför valet 2001 kom, inte oväntat, sjukvårdens reformering att spela en stor roll. Den socialdemokratiska oppositionen gick till val på löftet att avskaffa det nya systemet. Valets vinnare blev det socialdemokratiska partiet, som fick bilda ny regering under ledning av partiledaren Lezsek Miller. Kort därefter deklarerade den ny tillträdda regeringen att sjukförsäkringssystemet skulle upphöra genom att kassorna avskaffades och finansieringen av systemet åter centraliseras till sjukvårdsdepartementet. Formellt upphörde kassorna att existera 2003.

Det formella avbrytandet av försöken att införa ett sjukförsäkringssystem i Polen innebär att det polska vårdssystemet åter befinner sig i en instabil situation, där de juridiska spelreglerna ifrågasätts och tillgången på finansiering för vårdgivarna är osäker. Som resultat av turbulensen inom systemet under de senaste åren har allt fler medborgare med ekonomiska möjligheter övergått till att söka vård hos privat finansierade vårdgivare, där kostnaden betalas direkt ur fickan. Detta innebär att ett parallellt sjukvårdsystem för de välbesuttna håller på att utvecklas, samtidigt som den fattigare befolkningen på landsbygden ofta har svårt att få tillgång till högkvalitativ vård (Tymowska 2001). Inom det offentliga systemet förekommer i hög utsträckning illegala patientbetalningar för att få tillgång till vård eller få snabbare eller mer högkvalitativ vård. Som vi sett ovan var detta vanligt även under den kommunistiska epoken, men förefaller ha ökat i omfattning efter att systemet reformerats under 1990-talet (Shahriari *et al.* 2001).⁶

6 1999 bedömdes att privata betalningar till läkare utgjorde 40 procent av systemets totala finansiering, där illegala betalningar utgjorde den absoluta huvuddelen (Tymowska 2001: 88, Lewis 2002).

Sammanfattningsvis kan man alltså konstatera att försöken att införa ett socialförsäkringsystem inom den polska sjukvården efter 1990 har misslyckats. Även när det gäller privatisering av produktionen av vård har reformerna gått trögt, även om en relativt omfattande privatisering har skett inom öppenvården genom att enskilda läkarmottagningar har öppnats. Maktfördelningen mellan politiska myndigheter på olika nivåer inom systemet är fortsatt otydlig och risken att vårdinstitutioner inom det offentliga systemet fortsätter att förfalla till följd av oklara ansvarsförhållanden och bristande underhåll är överhängande, samtidigt som tillgången till sjukvård riskerar att i allt högre utsträckning bestämmas av privata medel och kontakter.

Sjukvårdsreformerna i Tjeckien: en relativ framgång

I vad som senare blev Tjeckien (efter separationen från Slovakien 1993) fanns redan till en början till synes goda förutsättningar för genomförande av reformer. Till skillnad från många andra före detta kommunistländer byttes många byråkrater inom statsapparaten ut efter 1989, samtidigt som läkarkåren snabbt organiserade sig och blev en inflytelserik aktör (Jaroš *et al.* 2005, Lawson & Nemeč 2003). Den politiska situationen under den första delen av 1990-talet var också ovanligt stabil i jämförelse med andra länder i regionen. Det första valet som hölls i landet efter kommunismens fall (1990) gav en överväldigande seger till den politiska rörelsen OF (*Občanské fórum*) som växt fram ur de folkliga protesterna mot den kommunistiska regimen under den så kallade Sammetsrevolutionen. OF splittrades därefter i tre olika partier, varav det största kom att bli det nyliberalt högerinriktade ODS (*Občanská demokratická strana*). Nästa val, som hölls redan år 1992, ledde till att ODS blev största parti och dess ledare Václav Klaus kunde bilda regering tillsammans med det kristdemokratiska partiet KDU-CSL (*Křesťanská a demokratická unie – Československá strana lidová*) och liberala ODA (*Občanská demokratická aliance*), ett annat parti sprunget ur OF. Under den följande fyraårsperioden, som präglades av politiskt samförstånd, genomfördes en rad reformer, de flesta med stark marknadsliberal inriktning. Att det tidigare sovjetiska sjukvårdssystemet skulle överges till förmån för ett västeuropeiskt försäkringssystem med privata vårdgivare hade överenskommits redan 1990 (Saxonberg 2003: 10–20).

1993 introducerades i Tjeckien ett försäkringsbaserat sjukvårdsystem efter tysk modell men med ett starkt inslag av konkurrens

(något som då också hade börjat diskuteras i Tyskland). Reformens övergripande mål var att skapa ett decentraliserat finansierings-system av fristående, konkurrerande sjukkassor och åstadkomma en snabb privatisering bland vårdgivarna, både inom den öppna och institutionsbaserade vården. Som ett resultat av den starka inriktningen mot privatisering och förmodligen också det relativt stora inflytande som läkarkåren fick över reformernas utformning, gjordes de ekonomiska förutsättningarna för läkare som övergick till privat praktik gynnsamma. Ersättningssystemen till vårdgivarna var av löpande karaktär, vilket innebär att vårdgivare ersattes av kassorna på basis av utförda behandlingar – eller, inom slutenvården, antal dagar patienten fått behandling (Jaroš *et al.* 2005). Finansieringen av systemet baserades på obligatoriska arbetsgivaravgifter motsvarande 13,5 procent av lönesumman för varje anställd, vilka betalades in till en central statlig försäkringsfond för att därefter fördelas till fristående privata försäkringsgivare på basis av antalet formånstagare (European Observatory 2000).

Det nya systemet innebar också att alla medborgare gavs rätt att fritt välja försäkringsgivare och att dessa var tvungna att erbjuda tillgång till ett «standardpaket» av vårdtjänster. Enligt den fria marknadens lagar kunde kassorna också attrahera kunder genom att erbjuda extra förmånliga vårdpaket med tjänster som gick utöver basutbudet, fast då till högre premier. Försäkringsgivarna hade sedan att kontraktera utvalda vårdgivare för att kunna erbjuda vård till formånstagarna (European Observatory 2000). Redan efter två år hade sammanlagt 26 nya, privata försäkringsfonder startats, de flesta inriktade på vissa speciella yrkesgrupper eller, i några fall, anställda vid ett visst företag (Beckmann & Nemec 1996).

Till skillnad från det polska fallet fanns alltså i de tjeckiska reformerna redan från början ett uttalat element av konkurrens mellan kassorna och möjlighet för privata organisationer att fritt etablera sig för att konkurrera med de offentliga kassorna (däremot fick inga kassor gå med vinst). En annaniktig skillnad var att de tidigare existerande sjukvårdsbyråkratiska enheterna på regional- och distriktsnivå samtidigt avskaffades. Dessa hade i det tidigare systemet varit direkt kontrollerade av det kommunistiska partiet. I stället överfördes ägande och drift av vårdinstitutioner till nyskapade regionala och lokala myndigheter, som sedan blev direktvalda. Därmed nedmonterades på ett annat sätt än i Polen institutioner på regional och lokal nivå som funnits i det tidigare systemet, vilket sannolikt gav bättre förutsättningar för nya aktörer, som sjukkaserna, att etablera sig där.

Den tjeckiska reformen var den första i sitt slag i Central- och Östeuropa, även om många grannländer (som Polen) vid denna tidpunkt hade planer på liknande reformer. Den första reformfasen tycks ha kunnat genomföras relativt snabbt och utan politiska kontroverser. Privatiseringen av primärvården och den öppna specialistvården gick fort på grund av de starka ekonomiska incitament som skapades för egenpraktiserande läkare. I mitten av 1990-talet bedrevs i stort sett all primärvård och en dominerande del av den öppna (icke-sjukhusbaserade) specialistvården i landet i privat regi, medan privatiseringen av den institutionsbaserade vården, som är betydligt mer komplicerad, hade påbörjats genom utförsäljningar under åren 1993–94. Processen hade förberetts genom att sjukhusen gjordes självstyrande och intäktsfinansierade, det vill säga, fick konkurrera med privata vårdgivare om kontrakten med försäkringskassorna (Lawson & Nemec 2003, Jaroš *et al.* 2005).

Under andra hälften av 1990-talet upptäcktes även i Tjeckien att avreglering och introduktion av utbudsstimulerande element såsom generösa ersättningssystem för privata vårdgivare tenderade att leda till att mer vård producerades i systemet med ökade kostnader som följd. Mellan 1990 och 1995 ökade kostnaderna för den tjeckiska sjukvården från 5 procent av BNP till närmare 7 procent (WHO/Europe 2005). För att hejda kostnadsökningarna vidtog regeringen, som fortfarande leddes av Klaus och ODS men som efter valet 1996 saknade egen majoritet i parlamentet och regerade med stöd av andra partier, däribland det socialdemokratiska partiet CSSD (*Česká strana sociálně demokratická*), en rad åtgärder.

Den viktigaste av dessa var att förändra ersättningssystemen så att de inte uppmuntrade lika mycket till ökningar i vårdutbudet, vilket bland annat skedde genom övergång till fasta budgetar för sjukhusen (Brokl & Mansfeldová 1997). Förutom detta minskades antalet sjukkassor och regeringen blev mer restriktiv med att tillåta nytableringar. Många kassor, varav en stor andel hade startats av privata företag, hade fått svårigheter med betalningarna till kontrakterade vårdgivare på grund av en tendens att erbjuda väl generösa försäkringar, vilket märktes i en ökande andel konkurser bland dessa. Bland annat av detta skäl inskränkte regeringen 1996 även kassornas möjligheter att erbjuda tjänster utöver standardpaketet. Alla dessa åtgärder hade en konkurrensinskränkande inriktning men vidtogs av kostnadsskäl. Som en konsekvens sjönk antal kassor från 26 (1994) till 9 (1999), och en dominerande marknadsandel innehades av den offentliga kassan, som sköttes av staten (Lawson & Nemec 2003: 228). En sista åtgärd, minst populär av alla, var att

höja patientavgifterna i syfte att hejda befolkningens ökade konsumtion av sjukvård. Åtgärderna ledde till protester, framför allt bland läkarkåren, som genomförde strejker. Generellt sett föreföll dock regeringens åtgärder för att hejda kostnadsökningarna inom systemet ha haft viss verkan, eftersom kostnadsökningarna i systemet avstannade efter 1990-talets mitt (WHO/Europe 2005).

1998 utlystes nyval i Tjeckien efter att en finansskandal inom regeringen Klaus tvingat denna att avgå. Valresultatet innebar att det socialdemokratiska partiet för första gången kom till makten. Socialdemokraterna bildade en minoritetsregering som, paradoxalt nog, regerade med stöd av högerpartiet ODS (Saxonberg 2003). Sjukvårdsreformerna förefaller inte ha påverkats nämnvärt av regeringsskiftet, annat än att den nya vänsterregeringen upphävdé förslaget att öka patientavgifterna. I övrigt fortsatte det nya systemet i stort att administreras efter de riktlinjer som den tidigare högerorienterade regeringen lagt fast. Efter valet 2002 har det socialdemokratiska partiet fortsatt att styra i Tjeckien, nu i koalition med samma kristdemokratiska parti (KDU-CSL) som ingått i den tidigare högerregeringen, och ett parti kallat US-DEU (*Unie svobody – demokratická unie*), som uppstått 2002 genom en utbrytarfraktion ur Václav Klaus parti ODS. Även denna senaste mandatperiod har alltså präglats av samarbete mellan höger- och vänsterkrafter på ett sätt som inte tycks ha haft någon motsvarighet i Polen. Att systemet fortsatt att präglas av politisk kontinuitet, åtminstone på elitnivå, visas också av att Václav Havel, som varit president under hela reformperioden (sedan 1993) 2003 ersattes på posten av den tidigare ODS-ledaren och premiärministern Václav Klaus.

Privatiseringarna inom det tjeckiska sjukvårdssystemet, som initialet kom till stånd mycket snabbt, gick in i en längsammare fas under 1990-talets andra hälft, förmodligen som ett resultat av de åtstramningar inom systemets finansiella del som hade gjorts då. Den öppna delen av vården fortsatte att privatiseras till dess i stort sett all vård inom denna sektor bedrevs i privat regi. Inom den institutionsbaserade vården var andelen privat vård betydligt mindre och uppgick samma år till cirka 12 procent av den totala vården inom denna sektor. Detta var dock den högsta andelen privat sekundärvård i något f d kommunistiskt land i Central- och Östeuropa (UZIS 2003).

En annan framgång för den tjeckiska reformeringen av sjukvården var att andelen illegala betalningar till vårdpersonalen för att få tillgång till vård förefaller ha varit begränsad under reformperioden och ha minskat i omfattning (Murthy & Mossialos 2003). Enligt en

undersökning genomförd 2000 kräver endast en mycket liten andel av tjeckiska läkare (5 procent) idag illegitima betalningar av sina patienter. Även om jämförelser mellan länder i detta avseende är svåra, och inga undersökningar kan anses helt säkra, pekar detta emot en betydligt lägre nivå än i Polen. En möjlig förklaring till denna tendens kan vara att läkarnas löner ökade betydligt mer i Tjeckien än i Polen under 1990- och början av 2000-talet (Murthy & Mossialos 2003, Bergman 2005).

Sammanfattningsvis tycks alltså reformeringen av det tjeckiska sjukvårdssystemet kunnat genomföras på ett mer framgångsrikt sätt än i Polen. Ett socialförsäkringssystem baserat på fristående kassor har upprättats, privatiseringsgraden har varit betydligt högre och korruptionen inom systemet i form av illegitima privata betalningar till vårdpersonalen förefaller ha minskat. Påfallande är också i det tjeckiska fallet att de motgångar som ändå funnits under reformprocessen, som exempelvis läkarkårens protester i samband med de ekonomiska åtstramningarna 1996, eller konkurser bland nyetablerade sjukkassor, inte fått lika negativa återverkningar på reformernas fortlöpande som i Polen. Viktigast är kanske att det övergripande politiska samförståendet om reformernas inriktning inte tycks ha rubbats på samma sätt, även om tempot i omvandlingen av systemet, framför allt vad gäller nyetableringar av försäkringskassor, avtog under reformperioden.

Hur kan skillnaderna i reformgenomförande förklaras?

De empiriska fallbeskrivningarna ovan visar att de polska försöken att övergå till ett försäkringskassesystem av tysk modell inom sjukvården misslyckades medan samma reformer i stort kunnat genomföras i Tjeckien. Även om reformernas komplexitet och stegvisa implementering gör det svårt att mäta och jämföra deras utfall, förefaller det klart att man kan tala om en högre grad av reformgenomförande i det tjeckiska fallet. Hur kan då skillnaderna i detta avseende, som pekar mot större reformkapacitet i Tjeckien än i Polen på sjukvårdens område, förklaras? Det är givetvis svårt att ge ett entydigt svar på den frågan efter den kortfattade beskrivning av reformprocesserna i de båda länderna som presenterats ovan, men jag vill i det följande peka på några faktorer som verkar ha varit viktiga för utfallet, och som kan vara av intresse att undersöka närmare i fortsatt forskning.

Den första och till synes ganska självtalara förklaringsfaktorn handlar om vikten av politisk kontinuitet under en period av re-

former. Här var förhållandena tydligt gynnsammare i Tjeckien än i Polen. Genom den långa period mellan 1990 och 1998 som den nyliberalt orienterade högern, främst representerad av partiet ODA under ledning av Václav Klaus, innehade regeringsmakten i Tjeckien, skapades förutsättningar för att hålla fast vid samma reformagenda för sjukvården. En ganska svag vänster i landet under samma period bidrog till att inga reella alternativ till de marknadsorienterade reformerna kom till uttryck i den politiska debatten. Till detta kommer också det faktum att ett politiskt samförstånd tycks ha etablerats om reformernas innehåll som även infattade det socialdemokratiska partiet.

Den breda politiska uppslutningen kring sjukvårdsreformerna i Tjeckien står i skarp kontrast till utvecklingen i Polen, där redan inledande diskussioner om vårdens reformering efter 1989 visade på den politiska oenighet som skulle göra sjukvården till en het fråga i offentlig debatt och valrörelser under hela 1990 och början av 2000-talet. Den mer uttalade *politiseringen* av sjukvårdreformerna i Polen förefaller också ha bidragit till vårdpersonalens protestaktioner och den negativa folkopinion som slutligen ledde den polska vänstern till att avbryta reformförsöken. Kontrasten mellan det polska och tjeckiska fallet i detta avseende visar dock att den politiska kontinuitet som ofta krävs för att genomföra reformer inte endast handlar om valresultat, utan också kan skapas på grundval av socialt samförstånd och reformkoalitioner i den styrande församlingen.

En annan faktor som förefaller ha haft betydelse för hur reformprocesserna utvecklade sig i de två länderna är relationen mellan politiska institutioner på central nivå och de på lägre geografiska nivåer. Centralisering var ett generellt karaktärsdrag i de statliga byråkratierna i Central- och Östeuropa. Den sovjetbaserade sjukvårdsmallen var som vi konstaterat ovan starkt centralstyrd, vilket medfört att alla sjukvårdsreformer som initierats i regionen efter 1990 har innehållit ett stort mått av decentralisering. Decentralisering är dock samtidigt ett komplicerat reformelement, eftersom, när det väl har genomförts, minskar reformatörernas kontroll över den fortsatta förändringsprocessen. I både det polska och tjeckiska fallet har under reformeringen av sjukvården funnits ett komplicerat samspel mellan decentralisering och centralisering. Paradoxalt nog verkar de polska reformerna ha försvårats av att sjukvårdssystemet var mer decentraliserat från början, med ett starkare regionalt självstyre, och dessutom decentraliseras ytterligare 1991. Problemet uppstod eftersom de nya sjukvårdskassorna, när de väl infördes 1999, av många kom att uppfattas som ett onödigt tillägg till ett

redan fungerande regionalt och lokalt system av sjukvårdsproduktion. Det polska politiska systemets mer decentraliserade karaktär bidrog av allt att döma också till att lokala politiska företrädare kom att spela en bromsande roll i reformprocessen när de protesterade mot vad de uppfattade som försämringar och ökad byråkrati inom systemet.⁷

Det tjeckiska politiska systemet är i jämförelse med det polska mer centraliserat, med stark regeringsmakt och expertstyrda departement. Detta förhållande underlättade sannolikt både planerandet och genomförandet av sjukvårdsreformerna, som styrdes av en expertgrupp på sjukvårdsdepartementet under hela perioden. Det är också påfallande att de tjeckiska reformatörerna inte hade några problem med att «ta tillbaka» makt från den regionala nivån och de nyetablerade kassorna och därmed återcentralisera delar av systemet när de ville justera vissa reforminslag för att hejda kostnadsökningarna efter 1994, medan reformprocessen i Polen snarast präglades av maktkamp mellan reformatörer på den centrala politiska nivån och lokala/regionala intressen.

En tredje möjlig förklaring till sjukvårdsreformernas utfall, som delvis sammanhänger med dem som nämnts ovan, handlar om vad den amerikanske statsvetaren Paul Pierson benämnt «sequencing», alltså i vilken ordning reformelement införs och politiska förändringar sker (Pierson 2000). Möjligtvis är reformers tidpunkt och inbördes förhållande extra viktigt i den post-kommunistiska kontexten, där mycket stora förändringar i ekonomi och samhälle har genomförts under kort tid. Jämförelsen av sjukvårdens reformering i Polen och Tjeckien ger vid handen att olika reformstrategier valts i de två länderna, där det tjeckiska fallet står för en «big bang»-approach medan man i Polen valde ett mer försiktigt tillvägagångssätt.

1991 års reform i Polen var som vi kunnat konstatera ovan tänkt som ett första steg av decentralisering inom systemet, som sedan skulle följas av tilltagande privatisering och slutligen en etablering av sjukkassor några år senare. Detta mer gradvisa implementerings-sätt återspeglar en svårare politisk situation och brist på samsyn angående reformernas innehåll, men kan också ses som en rimlig reformstrategi, givet reformernas komplexitet. I retrospekt förefaller detta tillvägagångssätt dock ha varit till nackdel, eftersom det gjorde reformprocessen mer utdragen och skapade mer tillfälle för mobilisering mot reformerna bland vårdpersonal och allmänhet.

7 Detta intryck bygger på intervjuer med tjänstemän inom det polska sjukvårdsministeriet.

Den decentralisering som föregått kassornas etablerande försvårade också sannolikt för dessa att ta kontrollen över upphandling och planering av vård, eftersom det då redan fanns självständiga politiska aktörer på lokal nivå som var ovilliga att släppa ifrån sig sin nya makt.

Det tjeckiska reformstrategin, där alla reformelement lanserades på en gång och byråkratiska institutioner från det tidigare systemet samtidigt avskaffades i större utsträckning, förefaller i detta perspektiv ha varit ett mer lyckosamt val. I detta sammanhang kan man också fundera över vilken betydelse det spelade att sjukvårdsreformerna i Tjeckien genomfördes redan tidigt under 1990-talet, när omvälvningarna i samhället var stora och befolkningens tolerans för omfattade förändringar var hög. Sjukvårdsreformerna i Polen kom som en del av vad som kallats den «andra vågens reformer» under 1990-talets slut, det vill säga reformer som tenderade att vara mer administrativt komplicerade, genomfördes utan samma internationella expertstöd som den «första vågens» ekonomiska liberaliseringar och dessutom introducerades under en period när befolkningens initiala stöd för drastiska förändringar minskat och i stället ersatts av förväntningar på politisk stabilitet och ökad välfärd (Pridham 2001).

Sammanfattningsvis kan man alltså peka på flera olika faktorer som förefaller ha bidragit till att skapa mer gynnsamma omständigheter för genomförandet av sjukvårdsreformer i Tjeckien. Som ofta är fallet med reformpolitik handlar det om ett komplext samspel mellan politiska och institutionella faktorer (Immergut 1992, Steinmo *et al.* 1993). Den kanske mest intressanta frågan att undersöka vidare från ett sjukvårdsorganisatoriskt perspektiv handlar om ansvarsfördelningen mellan olika geografiska nivåer inom de båda ländernas sjukvårdssystem och hur kravet på nationell kostnadskontroll balanserats mot värdet av att bygga upp en modern, effektiv och flexibel produktion av sjukvårdstjänster på lokal nivå. Erfarenheterna från sjukvårdens reformering i Polen och Tjeckien pekar i detta avseende emot att en alltför stor decentralisering av politiskt och administrativt ansvar initialt i reformprocessen kan försvåra fortsatt reformering av systemet och riskera att befästa, snarare än förändra, lokala och regionala maktpositioner från det tidigare systemet.

Ur ett mer generellt demokrati- och styrningsperspektiv aktualiseras genom jämförelsen frågor som handlar om reformkapacitet och skapandet av stabila politiska förändringskoalitioner i en postkommunistisk kontext. Kanske kan man ur detta perspektiv hävda

att jämförelsen mellan reformprocesserna i Polen och Tjeckien inom sjukvårdens område speglar den klassiska demokratikonflikten mellan brett politiskt deltagande och statens möjligheter att effektivt styra eller genomföra förändringar (se exempelvis Dahl & Tufte 1974, Dahl 1991). I det polska fallet kom som vi sett politiska intressegrupper och den allmänna opinionen att spela en större roll i reformprocessen genom att bidra till att reformerna bromsades och till slut avbröts, medan den tjeckiska reformeringen av sjukvården präglades av en högre grad av centraliserad kontroll. Snarare än att betrakta politiseringen av och motståndet mot sjukvårdsreformerna i Polen enbart i negativa termer kanske detta även kan ses som ett uttryck för ett aktivare civilt samhälle och en mer öppen politisk kultur. I så fall är den polska reformprocessen inte endast resultatet av misslyckad demokratisk styrning, utan innehåller också ett större element av politiskt deltagande.

Litteratur

- Aksman, Eva (2000) The Early Experience of Poland in Introducing a Quasi-Market in Healthcare. *Eurohealth* 6 (2): 19–21.
- Altenstetter, Christa & James Warner Björkman (red.) (1997) *Health Policy Reform, National Variations and Globalization*. London: Palgrave Macmillan.
- Beckmann, Michael & Juri Nemec (1996) «Health Care Systems in Transition in Eastern Europe: The Czech Case» i Walter Powell & Albert Wessen (red.) *Health Care Systems in Transition: An International Perspective*. London: Sage.
- Bergman, Patrik (2005) *The Recent Health Care Reforms in Poland and the Czech Republic*. Opubliserat PM inom ramen för projektet Välfärdsreformer i Polen och Tjeckien, Södertörns högskola.
- Blomqvist, Paula (2002) *Ideas and Policy Convergence. Health Care Reform in the Netherlands and Sweden in the 1990s*. Doctoral dissertation. New York, NY: Department of Political Science, Columbia University.
- Brokl, Lubomír & Zdenka Mansfeldová (1997) Czech Republic. *European Journal of Political Research* 32: 339–50.
- Busse, Reinhard, Richard B. Saltman & Hans F.W. Dubois (2004) «Organization and Financing of Social Health Insurance Systems: Current Status and Recent Policy Developments» i Reinhard Busse, Richard B. Saltman & Josep Figueras (red.) *Social Health Insurance Systems in Western Europe*. Maidenhead: Open University Press.
- CBOS (2000) *Polish Public Opinion. December 2000* (www.cbos.pl/PL/Opinia/2000/12_2000.pdf).
- Dahl, Robert (1991) *Democracy and its Critics*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Dahl, Robert & Edward Tufte (1974) *Size and Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- European Observatory (1999) *Health Care Systems in Transition: Czech Republic*.

- Köpenhamn: European Observatory on Health Care Systems.
- European Observatory (2000) *Health Care Systems in Transition: Czech Republic*. Köpenhamn: European Observatory on Health Care Systems.
- Filinson, Rachel, Piotr Chmielewski & Darek Niklas (2003) Back to the Future: Polish Health Care Reform. *Communist and Post-Communist Studies* 36 (4): 385–403.
- Freeman, Richard (2000) *The Politics of Health in Europe*. Manchester: Manchester University Press.
- Graal, Peter & Martin McKee (2005) Fee-for-Service or Donation? Hungarian Perspectives on Informal Payments for Health Care. *Social Science & Medicine* 60 (7): 1445–57.
- Healy, Judith & Martin McKee (2002) Implementing Hospital Reform in Central and Eastern Europe. *Health Policy* 61 (1): 1–19.
- Immergut, Ellen (1992) *Health Politics. Interests and Institutions in Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Iriart, Cecilia, Emerson Elias Merhy & Howard Waitzkin (2001) Managed Care in Latin America: The New Common Sense in Health Policy Reform. *Social Science and Medicine* 52 (8): 1243–53.
- Jaroš, Jan, Kamil Kalina, Martin Dlouhy & Antonin Malina (2005) «Decentralization and Governance of Health Care in the Czech Republic in the 1990s» i George Shakarishvili (red.) *Decentralization in Health Care – Analyses and Experiences in Central and Eastern Europe in the 1990s*. Budapest: Local Government and Public Reform Initiative.
- Jasiewicz, Krzysztof & Agnieszka Jasiewicz-Betkiewicz (2000) Poland. *European Journal of Political Research* 38 (8): 488–98.
- Jasiewicz, Krzysztof & Agnieszka Jasiewicz-Betkiewicz (2001) Poland. *European Journal of Political Research* 40 (7–8): 383–95.
- Kozierekwicz, Adam & Jerzy Karski (2001) Hospital Sector Reform in Poland. *Eurohealth* 7 (3): 32–35.
- Lane, David (2002) «Trajectories of Transformation: Theories, Legacies and Outcomes» i David Lane (red.) *The Legacy of State Socialism and the Future of Transformation*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Lawson, Colin & Juraj Nemec (2003) The Political Economy of Slovak and Czech Health Policy: 1989–2000. *International Political Science Review* 24 (2): 219–35.
- Lewis, Maureen (2002) «Informal Health Payments in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union: Issues, Trends and Policy Implications» i Elias Mossialos, Anna Dixon, Josep Figueras & Joe Kutzin (red.) *Funding Health Care: Options for Europe*. European Observatory on Health Care Systems Series. Buckingham: Open University Press.
- Lipsmeyer, Christine (2000) «Reading Between the Welfare Lines: Politics and Policy Structure in Post-Communist Europe. *Europe-Asia Studies* 52 (7): 1191–211.
- McMenamin, Iain, & Virpi Timonen (2002) Poland's Health Reform: Politics, Markets and Informal Payments. *Journal of Social Policy* 31 (1): 103–18.
- Mihályi, Peter (2000) Post-Socialist Health Systems in Transition: Czech Republic, Hungary, and Poland. *CEU Department of Economics Working Paper* 4/2000. Budapest: Central European University.

- Murthy, Anant & Elias Mossialos (2003) Informal Payments in EU Accession Countries. *Euro Observer* 5 (2): 1–3.
- OECD (1994) *The Reform of Health Care Systems: A Review of Seventeen OECD Countries*. Paris: OECD.
- Pierson, Paul (2000) Not Just What, but When: Timing and Sequencing in Political Processes. *Studies in American Political Development* 14 (1): 73–93.
- Pridham, Geoffrey (2001) «Comparative Reflections on Democratisation in East-Central Europe: A Model of Post-Communist Transformation?» i Geoffrey Pridham & Attila Agh (red.) *Prospects for Democratic Consolidation in East-Central Europe*. Manchester: Manchester University Press.
- Powell, Francis & Albert Wessen (1999) *Health Care Systems in Transition: An International Perspective*. London: Sage.
- Raffel, Marshall (red.) (1997) *Health Care Reform in Industrialized Countries*. University Park, PA: Pennsylvania University Press.
- Saltman, R., V. Bankauskaite & K. Vrangbek (red.) (under utgivning) *Decentralization in Health Care: Strategies and Outcomes*. London: European Observatory on Health Care Systems/WHO.
- Saxonberg, Steven (2003) *The Czech Republic Before the New Millennium*. New York, NY: Columbia University Press.
- Shahriari, Helen, Paolo Belli & Maureen Lewis (2001) Institutional Issues in Informal Health Payments in Poland. *HNP Discussion Paper*. Washington, D.C.: The World Bank.
- Standing, Guy (1996) «Social Protection in Central and Eastern Europe: A Tale of Slipping Anchors and Torn Safety Nets» i Gøsta Esping-Andersen (red.) *Welfare States in Transition. National Adaptations to Global Economies*. London: Sage.
- Steinmo, Sven, Kathleen Ann Thelen & Frank Longstreth (1992). *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tymowska, Katarzyna (2001) Health Care Under Transformation in Poland. *Health Policy* 56 (2): 85–98.
- UZIS (2003) *Health Care and Health Statistics in the CR in Statistical Data*. Praha: Institute of Health Information and Statistics of the Czech Republic.
- Verheijden, Tony (1998) «Chapter 10» i Tony Verheijden & David Coombes (red.) *Innovations in Public Management: Perspectives from East and West Europe*. Cheltenham: Edward Elgar.
- WHO/Europe (2005) *European Health for All Database* (www.euro.who.int/hfadb).
- Włodarczyk, W. Cezary & Dorota Karkowska (2005) «Decentralizing the Health-care Sector in Poland in the 1990s» i George Shkarishvili (red.) *Decentralization in Health Care – Analyses and Experiences in Central and Eastern Europe in the 1990s*. Budapest: Local Government and Public Reform Initiative.

Hverdagslivets islam i post-sovjetisk Usbekistan

Maria Louw
ph. d. i antropologi og
etnografi, amanuensis ved
Afdeling for Antropologi
og Etnografi, Aarhus
Universitet

Siden Sovjetunionens opløsning og ikke mindst efter 11. september 2001 og den efterfølgende «krig mod terrorisme» har forestillingen om, at Centralasien står ved en korsvej mellem en udvikling mod et moderne sekulært demokrati og et anakronistisk fundamentalistisk-religiøst regime, præget mange analyser af islam i regionen og de spørgsmål, man har fundet det relevant at forfølge. Størsteparten af det, der er blevet sagt og skrevet om islam i post-sovjetisk Centralasien har således fokuseret på radikale islamiske bevægelser som *Hizb ut-Tahrir al-Islami* (Det Islamiske Frihedsparti)¹ og *O'zbekiston Islom Harakati* (Usbekistans Islamiske Bevægelse)² og deres bestræbelser på at etablere en islamisk stat i regionen (Akiner 2003, Babadzanov 2000, Haghayeghi 1995, Olcott 1995, Polat 2000, Rashid 2002, Schoeberlein 2001, Steinberger 2003). Diskussionerne har været domineret af spørgsmålet om, hvorvidt der er en risiko for, at disse radikale bevægelser kan vinde bredere

- 1 Hizb ut-Tahrir blev introduceret i Usbekistan i midten af 1990erne. Det er siden blevet den mest populære undergrundsbevægelse i landet. International Crisis Group vurderede i 2003 medlemstallet i Centralasien til at være 15-20 000, heraf de fleste i Usbekistan (International Crisis Group 2003). Hizb ut-Tahrirs mål er at genetablere det historiske kalifat, som vil bringe hele det muslimske trossamfund sammen i en islamisk stat. Selvom Hizb ut-Tahrir er en international organisation med en central ideologi, stammer bevægelsens succes i Centralasien i høj grad fra dens kritik af lokale forhold som fattigdommen og den stigende arbejdsløshed. Myndighederne har slægt hårdt ned på Hizb-ut Tahrir i hele Centralasien, ikke mindst i Usbekistan, hvor tusinder af medlemmer er blevet arresteret.
- 2 Den militante oppositionsbevægelse Usbekistans Islamiske Bevægelse blev etableret i 1990erne af islamiske oppositionsledere og støtter, der i eksil havde udviklet nære relationer til islamiske militante i andre dele af verden, herunder Afghanistans Talibanstyre. Der har været stiholder omkring bevægelsen siden den amerikansk-ledede militære intervention i Afghanistan, som tilsyneladende ramte den hårdt.

støtte blandt landets befolkning; en befolkning, som siden landets selvstændighed har været plaget af økonomiske problemer, og som har måttet leve med en regering, der i stabilitetens og terrorbekæmpelsens navn har undertrykt ethvert tilløb til politisk opposition og krænket menneskerettighederne i et omfang, der ikke lader sovjetregimet meget tilbage.

Det er selvfølgelig et yderst relevant spørgsmål. At fokusere for ensidigt på disse radikale islamiske bevægelser risikerer dog at give os et forvrænget billede af, hvordan verden tager sig ud for de fleste mennesker i regionen, og hvad det betyder for dem at være muslimer. Det risikerer at bidrage til tendensen i den vestlige verden til at gøre stereotype «andre» ud af den mangfoldighed af mennesker, der definerer sig selv som muslimer, ikke mindst fordi det meste af det, der er skrevet om de radikale islamiske bevægelser, ikke er baseret på feltarbejde blandt de implicerede mennesker og derfor ikke for alvor bringer os ud over stereotyperne. Hvad der i høj grad har været savnet i analyserne af islams betydning i regionen, er mere finkornede og feltarbejdsbaserede beskrivelser af hverdagslivets islam; hvordan islam konkret lever blandt folk der, og hvad det betyder for dem at være muslimer.

Da jeg i 1998–99, og senere i 2000, var på feltarbejde i den gamle Silkevejs-oase Bukhara, der i dag er en mellemstor by i Usbekistan, var det netop med det formål for øje at opnå en forståelse af, hvordan islam dér praktiseres og fortolkes af almindelige muslimer.³ Feltarbejdet overbeviste mig om, at selvom de langtfra betragtede situationen i det post-sovjetiske usbekiske samfund med udelte begjstring, var det, Bukharas muslimer udtrykte i deres religion, ikke bestræbelser på at etablere en helt ny, islamisk samfundsorden, men snarere mere jordbundne strategier til at genskabe handlekraft såvel som socialt og moralsk tilhørersforhold i en verden i forandring.

³ Feltarbejdet, der i alt strakte sig over 13 måneder, fokuserede på hverdagslivets islam, herunder først og fremmest på hellige steders betydninger i hverdagspraksis og -diskurser, blandt et bredt udsnit af befolkningen i Bukhara. I løbet af feltarbejdet foretog jeg 60 længere kvalitative interviews såvel som et par hundrede mindre interviews med besøgende og religiøse autoriteter ved hellige steder. Jeg deltog også i forskellige religiøse ritualer og ceremonier og i hverdagslivet hos mine værtsfamilier. For en nærmere diskussion af vilkårene forbundet med at foretage feltarbejde i et autoritært samfund som Usbekistan, se Louw (2006).

Den glemte «muslimskhed»

De mere radikale islamiske bevægelser har ikke været specielt aktive eller spillet nogen fremtrædende rolle i Bukhara-regionen. Langt de fleste mennesker, jeg talte med om de radikale islamiske bevægelser, tog da også skarp afstand fra dem – specielt fra Usbekistans Islamiske Bevægelse, hvis brug af vold de fandt i fundamental modstrid med islam. I Bukhara er den religiøse praksis centreret omkring lokale hellige steder forbundet med *avliya*, muslimske «helgener», eller mere præcist personer, der ved Guds nåde og på grund af deres eksemplariske livsførelse står Gud nær og besidder *baraka*, en art velsignende kraft. Rituelle praksisformer forbundet med disse hellige steder er ofte blevet identificeret som det vigtigste aspekt ved den mere folkelige islam i Centralasien (se for eksempel Bennigsen & Wimbush 1985, Fathi 1997, Lipovsky 1996, Poliakov 1992, Privratsky 2001, Schubel 1999), og bliver i Bukhara også typisk betragtet som langt vigtigere end islams fem «søjler».⁴ Bukhara er også en region, hvor sufismen, islams mystiske tradition, spiller en betydningsfuld rolle.

På trods af sovjettidens bestræbelser på også i dette fjerne hjørne af det sovjetiske imperium at virkeligøre visionen om det gen-nemrationelle *homo sovieticus*, der var befriet for religiøse vrangforestillinger,⁵ vedblev islam med at spille en vigtig rolle i folks liv og selvforståelse. Alligevel syntes de mennesker, jeg arbejdede blandt i Bukhara, akut bevidste om, at de mangede religiøs viden; at historien havde fået dem til at glemme, hvad det ville sige at være muslim – intellektuelt, moralsk og praktisk. Deres tanker kredsede ofte om nødvendigheden af at genoplive eller genfinde «muslimsk-

-
- 4 I klassisk islam repræsenterer begrebet om de fem søjler de rituelle pligter, enhver muslim bør efter leve over for Gud. Dette er *shahada*, trosbekendelsen; *salat* (på usbekisk: *namaz*), den rituelle bøn; *zakat*, almissen; *saum* (på usbekisk: *røza*), fasten; og *hajj*, piligrimsrejsen til Mekka.
 - 5 Mest uforsonlig var den politiske linie overfor islam under Stalin, fra tyverne og frem til Anden Verdenskrig, hvor alle former for islamisk uddannelse og praksis blev forbudt og religiøs litteratur konfiskeret. Ved arrestationer og henrettelser blev der tyndet ud i den muslimske gejstlighed, og tusinder af moskeer, *madrasa'er* (islamiske uddannelsesinstitutioner) og hellige steder blev ødelagt eller anvendt til forskellige verdslige formål. Under Anden Verdenskrig slækkes der på den uforsonlige linje, muligvis i et forsøg på at mobilisere støtte til krigen. I unionens muslimske regioner blev officielle religiøse institutioner etableret for første gang siden revolutionen. Man etablerede nærmere bestemt i 1943 fire religiøse administrationer, inklusive en for Centralasien og Kasakhstan, som skulle sørge for de åndelige behov blandt landets muslimer. Fra den centralasiatiske religiøse administration udgik en dogmatik, der lagde vægt på islams skriftlige grundlag. Det vil foruden Koranen sige *hadith*, de kanoniserede kilder til Muhammeds sædvane. Derimod fordømte man mere folkelige praksisformer såsom de, der var forbundet med de hellige steder, som uislamiske (Anderson 1994, Kellner 2001, Ro'i 2000).

heden» i samfundet og i deres egen tilværelse.

Termen *musulmonchilik*, «muslimskhed», bruges i udstrakt grad både i den usbekiske regerings officielle diskurser og i almindelige muslimers hverdagssprog til at betegne en specifik lokal, usbekisk måde at være muslim på. Denne måden at være muslim på blev undertrykt igennem de halvfjerds år med sovjetstyre, og er derfor delvis glemt, men venter angiveligt blot på at blive genoplivet, hvilket vil genoprette tingenes «normale» tilstand i samfundet.

«Normalitet» kan forekomme at være et ydmygt ønske, men det er det ikke i en situation præget af eksistentiel usikkerhed. En sådan usikkerhed præger på mange fronter livet i det post-sovjetiske Usbekistan. Én blandt andre kilder til denne usikkerhed er de tvetydige betydninger, islam er blevet tildelt fra officiel side.

Den officielle islam

Islam er et særdeles følsomt emne i Usbekistan. Omkring 90 procent af Usbekistans cirka 27 millioner indbyggere er sunni-muslimer. Som tidligere nævnt vedblev islam med at spille en rolle i de fleste usbekeres liv også i sovjetperioden, om end det var de færreste, der skiltede med deres tro. Gorbatjevs *glasnost* og senere Sovjetunionens opløsning og Usbekistans uafhængighed i 1991 gav imidlertid mange muslimer håb om, at de snart åbent ville kunne praktisere deres religion. Dele af tidligere tiders begrænsninger af religionsfriheden blev i denne periode ophævet, og landet oplevede det mange kaldte en islamisk vækkelse. Medlemmer af den politiske elite, inklusive den usbekiske præsident Islam Karimov, søgte at præsentere sig selv som genfødte muslimer. På trods af sin fortid som førstesekretær i det usbekiske kommunistparti, aflagde for eksempel Karimov ed med hånden på Koranen, da han i 1991 blev indsat som landets første præsident.

Forskellige islamiske grupper og bevægelser gjorde på dette tidspunkt deres indtog i det offentlige rum og på den politiske scene. En af de mere radikale grupper var *Adolat* (Retfærdighed), som havde sit udspring i byen Andijan i det østlige Usbekistan (Akiner 2003: 106). Adolat præsenterede sig selv som et svar på moralsk forfal, korruption og social uretfærdighed. I december 1991 erklærede gruppen *jihad* imod præsident Karimov og hans regering. Tre måneder senere, i marts 1992, blev Adolat forbudt, og en del af bevægelsens medlemmer blev arresteret, mens andre flygtede til Tadsjikistan og Afghanistan. Fra det tidspunkt begyndte den usbekiske regering at slå hårdt ned på alle uofficielle religiøse

bevægelser. Da den på samme tid også eliminerede de sekulære oppositionspartier, blev det klart, at Karimov-regimet ikke nærede noget ønske om at afgive magt til nogen form for opposition.

Den post-sovjetiske regerings tilgang til islam har siden været tvetydig. På den ene side har den brugt mange penge på restaureringen og genopbygningen af moskeer, mausoleer forbundet med avliya og andre bygninger med religiøse konnotationer – og på den baggrund fremstillet sig selv som hovedkraften i en genoplivning af den usbekiske «muslimskhed». Præsident Karimov selv har, i bøger, taler og interviews gjort sig til talsmand for, at den inderlige gudstro – og specielt den, som associeres med sufismen og lokale avliya er grundlæggende for den usbekiske nationalkarakter (se for eksempel Karimov 2000). Selvom der ikke findes en formel kanoniseringsproces i islam som sådan, kan man i Usbekistan i dag følge bestræbelserne på at gennemføre en art national helgenkanonisering; et forsøg på at fiksere områdets avliya i den nationale historie og hylde dem for deres bidrag til skabelsen af nationens «muslimskhed». Fra i sovjetiden at have været associeret med de mest tilbagestående aspekter af den lokale kultur er *ziyarat*, det at besøge steder forbundet med lokale avliya, blevet et tegn på loyaltet overfor staten og nationen. Og fra at have været en offentlig hemmelighed i sovjetiden – noget, som mange praktiserede, og som man vidste at andre praktiserede, men som man ikke talte om – er *ziyarat* blevet et iøjnefaldende offentligt fænomen: noget, politiske, økonomiske og religiøse eliter gerne foretager sig og det helst for åbent kamera.

På den anden side er forestillingen om, at Usbekistan står ved en korsvej mellem et moderne sekulært demokrati og et fundamentalistisk-religiøst regime, også gennemgående i Karimovs retorik. Karimov har konsekvent – men ikke mindst efter en serie bombesprængninger i hovedstaden Tasjkent i 1999⁶ og Usbekistans Islamiske Bevægelses angreb på kirgisisk og usbekisk territorium i 1999 og 2000⁷ – identificeret «islamisk ekstremisme» eller «wahha-

-
- 6 Bomberne dræbte seksten mennesker og sårede mere end hundrede. Ingen tog ansvaret for bombesprængningerne. Officielt blev de fortolket som et attentatforsøg imod præsident Karimov, og islamiske ekstremister blev beskyldt for at være de hovedansvarlige (International Crisis Group 2001).
 - 7 Den 15. august 1999 udsendte Usbekistans Islamiske Bevægelse en jihad-erklæring imod Karimov-regimet. Kort derefter lykkedes det omkring 1000 mænd fra bevægelsen at trænge ind i det sydlige Kirgisistan fra Tadsjikistan. Konfrontationerne mellem indtrængerne og det kirgisiske militær stod på i to måneder, indtil det usbekiske millitær – uden tilladelse fra hverken Tadsjikistan eller Kirgisistan – bombede området. I august 2000 trængte guerillagrupper fra bevægelsen ind flere steder i Usbekistan og blev først fordrevet efter en måneds kampe med den usbekiske hær.

bisme»⁸ som den største trussel imod nationens sikkerhed. Derved har han retfærdiggjort det, der har været en hård og uforsonlig linie⁹ over for alle ikke-statskontrollerede muslimske organisationer og over for muslimer, der af den ene eller den anden grund er kritiske overfor regimet eller overfor lokale traditioner, eller som offentligt giver udtryk for deres muslimske identitet ved for eksempel, for mændenes vedkommende, at lade skægget vokse, eller, for kvindernes vedkommende, at bære *hijab*.¹⁰

Modsatningen mellem «ekstremismen» på den ene side og den nationale «muslimskhed» virker enkel i den officielle retorik. Men virkeligheden er knap så utvetydig. «Ekstremismen» er efterhånden blevet et allestedsnærværende spørgelse, der mistænkeliggør snart sagt enhver praksis, der kan forbindes med islam. Præsident Karimov har brugt enhver lejlighed til at advare befolkningen imod wahhabi-truslen og opfordre dem til at være på udvig efter ethvert tegn på fanatiske synspunkter. Det står dog på ingen måde klart, hvilke tegn de nærmere bestemt skal være på udvig efter, og folk – lokale myndigheder inklusive – har meget forskellige ideer om, hvad der tæller som tegn på fanatisme. Det er således svært for folk at vide, hvornår de er mistænkelige i myndighedernes eller deres naboers øjne. I en sådan verden trives nervositet, mistro og paranoia. Mange muslimer i Bukhara undgår for eksempel noget så banalt som at besøge den lokale moske eller at praktisere den islamiske tidebøn, af frygt for at blive stemplet som potentielle ekstremister.

8 Termen «wahhabisme» refererer oprindeligt til den specifikke reformistiske retning inden for islam, der blev grundlagt af Muhammad ibn Abd al-Wahhab (1703–92) og primært praktiseres i Saudi-Arabien, men den bruges i udstrakt grad i hele det tidligere Sovjetunionen som synonym for islamisk ekstremisme eller radikalisme (jf. Atkins 2000, Rashid 2002: 46).

9 Menneskerettighedsorganisationer som Amnesty International og Human Rights Watch har rapporteret om stigende tilfælde af «forsvindinger», arbitrære tilbageholdelser og anholdelser, uretfærdige rettergange, tortur og mishandling af muslimer, som usbekiske autoriteter beskylder for at støtte eller sympatisere med radikale og statsfjendtlige islamiske bevægelser. Se Amnesty Internationals Usbekistan-rapporter på <http://web.amnesty.org/library/eng-uzb/reports> og Human Rights Watchs rapporter på www.hrw.org/doc?t=europe&c=uzbeki.

10 Det arabiske begreb *hijab* betyder egentlig «klæde» eller «barriere». Det bruges i Koranen om det klæde, muslimske kvinder bør dække sig med, når de bevæger sig uden for hjemmet. I Usbekistan bruges begrebet generelt om et tørklæde, der bindes under hagen, og som associeres med et «wahhabi»-beklædningskodeks.

Tabserfaringer og nye muligheder

Det er ikke kun i feltet for den religiøse praksis, at livet i det post-sovjetiske Usbekistan er præget af usikkerhed og uforudsigelighed. Jeg foretog mit feltarbejde på et tidspunkt, hvor radikale sociale forandringer havde gjort livet usikkert for mange mennesker, blokeret deres sædvanlige måder at handle på og fremmedgjort dem fra sociale og moralske ordener, som de tidligere havde identificeret sig med.

I sin bog *Post-Soviet Chaos. Violence and Dispossession in Kazakhstan* (2002) søger Joma Nazpary at indkredse, hvordan de mennesker, der i Almaty, Kasakhstan, er blevet hårdst ramt af de post-sovjetiske omvälvninger, herunder specielt de markedsøkonomiske reformer, har oplevet disse forandringer. «*The dispossessed*,» kalder Nazpary denne store befolkningssgruppe med henvisning til de gennemgående tabserfaringer, der kendtegner deres liv: «De berøvede» er de, der har mistet rigdom, købekraft og arbejde; økonomisk, social og eksistentiel sikkerhed.¹¹ Som de selv forstår livet i det post-sovjetiske Kasakhstan, er det først og fremmest karakteriseret ved *bardak* (russisk; bogstaveligt betyder det «bordel», men kan oversættes med «kaos»). Bardak er uforudsigelighed og usikkerhed. Det er lovløshed, kriminalitet og korruption. Det er alkoholisme – specielt udbredt blandt frustrerede arbejdsløse mænd; det er vold, på gaden og i hjemmet; og det er prostitution – en udvej ud af den økonomiske elendighed, som flere og flere specielt unge kvinder har søgt.

Tabserfaringer og følelsen af at navigere i kaos var heller ikke fremmed for de mennesker, jeg arbejdede blandt i Bukhara. Mange af dem havde mistet troen på Karimov-regimets løfter og forholdt sig sarkastisk til de store billboards, der overalt i både byerne og i landdistrikternes støvede vejkryds proklamerede landets storståede fremtid: «Usbekistan – fremtidens mægtige stat!» For mange var livet blevet en daglig kamp for overlevelse: Efter uafhængigheden har de fleste usbekere oplevet et fald i levestandarden på grund af høj inflationsrate, liberalisering af priser og reduktion af subsidier. Arbejdsløsheden er høj og stadigt stigende, og gennemsnitslønningerne dækker knap nok de helt basale livsformødenheder. Tiggere og pensionister, der med stenansigter sælger deres sidste ejendele fra interimistiske gadeboder, er blevet en fast del af gadebildet i de større byer.

¹¹ I modsætning til Bukhara er islam ikke et fremtrædende aspekt ved «de berøvedes» tilværelse i Almaty, som Nazpary beskriver den.

Ydermere, og måske endnu vigtigere, oplever mange samfundet som amoralsk, karakteriseret ved grov social uretfærdighed. For eksempel er det reglen snarere end undtagelsen, at man må betale ikke ubetydelige summer under bordet, hvis man vil i betragtning til et arbejde, bestå en eksamen eller være sikker på at få ordentlig behandling på hospitalet. Penge eller gode forbindelser gør til gengæld selv den dovneste studerende i stand til at skaffe sig en eksamen med udmærkelse ved landets højere læreanstalter. Alt sammen fænomener, der står i grel modsætning til den sociale retfærdighed, man forestiller sig som karakteristik for samfundets glemte «muslimskhed». Det, der er det sværeste for folk at bære, er ikke så meget den materielle fattigdom i sig selv som den omstændighed, at de føler sig berøvet midlerne til at tilpasse sig de forandrede betingelser for deres liv og således opnå en tilfredsstilende social eksistens.

På den anden side er mange også fascinerede af de nye muligheder, som er blevet introduceret efter uafhængigheden: Muligheder for at rejse til steder på kloden, og for at købe varer, de kun kunne drømme om i sovjetiden, men som nu er tilgængelige for den, der forstår at navigere i det post-sovjetiske kaos. Man hører også ofte det synspunkt fremsat, at den entreprenørånd og arbejdsmoral som er nødvendig, hvis man vil klare sig i det post-sovjetiske samfund, er dyder, som er grundlæggende for den lokale «muslimskhed» – i modsætning til det sovjetiske samfund, hvor folk var i stand til at klare sig, selvom de ikke gjorde nogen nævneværdig indsats.

Livet i det post-sovjetiske Usbekistan er således præget af kaos og eksistentiel usikkerhed, men også af håb og fascination ved den nye verden, der har åbnet sig med Sovjetunionens opløsning, selvstændigheden og de markedsøkonomiske reformer. I deres forsøg på at navigere i denne fagre nye, men usikre, verden, er det de færreste, der søger blind tilflugt til radikale ideologier, som dem de radikale islamister står for. De er heller ikke ultra-liberalister, drevet af en endimensionel egeninteresse. De betragter de radikale islamisters blinde tro såvel som de nyriges kyniske egoisme og blinde forbrug som patologiske afvigelser, som skal undgås. Snarere søger de i den mistede «muslimskhed» en slags ideel «normal» fredelig eksistens med rum for handlekraft inden for et større socialt og moralsk fællesskab. Forskellige hellige steder bliver dermed brændpunkter for mange usbekeres forsøg på at genetablere en tilfredsstillende eksistens i en usikker verden.

Hellige steder

Ifølge antropologen Michael Jackson (2002) er det at «være-hjemme-i-verden» et spørgsmål om at skabe balance mellem aktive og passive værensformer. Mennesker har behov for at forestille sig, at deres liv tilhører en større værenssfære, hvori deres handlinger og ord har betydning og gør en forskel. Bestræbelserne på at skabe en balance mellem en følelse af handlekraft og det at høre til en større moralsk orden er en grundlæggende dynamik i menneskelig praksis og en dynamik, som præger Usbekistans muslimers forhold til hellige steder. Folk opsøger oftest disse steder, når balancen er forstyrret: Når de har mistet handlekraft i forhold til sfærer, de identificerede sig med, eller når de har mistet et moralsk grundlag for deres handlen. Det, der er på spil for mange mennesker, og som de artikulerer i deres forhold til hellige steder, er bestræbelserne på at genvinde handlekraft i en tid, hvor hastige og gennemgribende sociale forandringer har blokeret deres sædvanlige måder at handle på. Det er ligeledes bestræbelserne på at genvinde et moralsk grundlag for deres handlen; på at forbinde deres handlekraft med en større værenssfære i en tid, hvor mange føler sig fremmede for sociale fællesskaber og moralske ordener, de plejede at identificere sig med.

Med begrebet om «hellige steder» refererer jeg til flere forskellige fænomener. Jeg refererer til institutionaliserede hellige steder – gravsteder og andre mindesmærker forbundet med avliya – som findes overalt i Bukhara. Disse hellige steder er spor af en gylden fortid, hvor byen var centrum for islamisk teologi, filosofi og kunst, og tiltrak tænkere og mystikere fra hele den islamiske verden. Troen på og dyrkelsen af Guds avliya er som sagt ofte blevet identificeret som det vigtigste aspekt af den mere folkelige islam i Centralasien. Som historikeren Robert McChesney (1996: 19) har bemærket, appellerer andre religiøse steder – moskeer for eksempel – ikke på samme måde til folk som hellige steder forbundet med avliya, hvis specielle betydning ligger i den omstændighed, at de er tærskler til den åndelige verden og det, der ligger ud over den menneskelige erfaringsverden. Det er en udbredt opfattelse, at avliya kan agere mellemled mellem Gud og mennesker, og at hellige steder associeret med avliya i sig selv besidder baraka. Mange mennesker opsøger derfor disse steder med forskellige problemer, som de beder om hjælp til at få løst.

Med begrebet refererer jeg også til hellige steder, som midlertidigt skabes ved ritualer afholdt til helgeners ære og til de punkter i tid og rum, hvor det guddommelige bryder igennem i folks livs-

verdener; hvor det guddommelige *finder sted* i form af mirakler eller drømme, åbenbaringer og indskydelser, som tolkes som guddommeligt inspirerede.

De forskellige typer af hellige steder er brændpunkter for refleksion over, forhandling af og praktisk eksperimenteren med spørgsmålet om, hvilke dele af virkeligheden, der er værd at engagere sig i, og hvad der skal til for at være en god muslim i et samfund i forandring. Lad mig illustrere med et par mere konkrete eksempler.¹²

Shoira

Jeg mødte Shoira for første gang en sommerdag i 1998 ved Sayfidin Buxoriys mausoleum. Shoira var kommet i håb om et mirakel. Hun fortalte, at der i den bank, hvor hun arbejdede, var en mand, der prøvede at få hende fyret, så han selv kunne overtage hendes stilling. Han sendte hende det onde øje¹³ og udbredte ondskabsfuld sladder om, at hun var en amoralsk kvinde, der havde gjort sine børn faderløse ved at lade sig skille fra sin mand, og at hun kun havde fået sin stilling i banken på grund af sin «forbindelse» til sin overordnede.

Shoira boede sammen med sine to sønner på 8 og 18 år i en lejlighed i et af Bukharas trøstesløse beton-boligkomplekser. Hun havde ladet sig skille fra sin mand umiddelbart efter sin yngste søns fødsel. Efter at være blevet arbejdsløs havde manden i frustration slættet sig på vodkaflasken og kom fra tid til anden fuld hjem, gav hende bank og raserede lejligheden, råbte og smadrede flasker imod væggen. Shoiras arme gestikulerede vildt, når hun fortalte mig om hans raseri, og fremmanede et billede af et hjem forvandlet til kaos. Da han en dag slog hende på trods af, at hun var højgravid, besluttede hun sig for at lade sig skille fra ham og formåede atstå ved sin beslutning på trods af, at de fleste mennesker omkring hende – hendes egen familie, svigerfamilien og den lokale *mahalla*-komite¹⁴ – prøvede at snakke hende fra det og forsone hende med

12 For en uddybende diskussion af, hvordan hellige steder er brændpunkter for genskabelsen af en tilfredsstillende eksistens for usbekere med forskellige baggrunde og i forskellige livssituationer, se Louw (2004).

13 Begrebet om det «onde øje» refererer til den potentelt skadelige virkning af et hadsk eller misundeligt blik. Det onde øje kan forårsage materiel skade, sygdom og død eller blot generel ulykke.

14 Mahallaen er et traditionelt nabofellesskab, som delvist er inkorporeret i statsstrukturen. Det ledes af en mahalla-komite, som blev rehabiliteret og fik et udvidet ansvarsområde efter Usbekistans selvstændighed i 1991. Det er eksempelvis mahalla-komiteens opgave at distribuere statslige velfærdsydeler, men også at holde øje med mahalla-beboernes

manden, og på trods af den stigmatisering, der fulgte med hendes status som fraskilt. Ifølge Shoira var der mange, der mente, at skilsmissen havde bragt skam over familien og mahallaen; at det var hendes egen skyld, at manden var begyndt at drikke og havde slæt hende,¹⁵ og at hun ved at insistere på skilsmissen havde gjort sine børn faderløse.

Det var også det, hendes kollega i banken beskyldte hende for. Da jeg snakkede med hende ved Sayfiddin Buxoriys mausoleum, gav hun sig til at sammenligne sin kollegas – og mere generelt «folks» – livsførelse og prioriteter med helgenernes ideelle «muslimskhed». Hun fortalte mig, at folk i løbet af sovjetperioden havde glemt alt om, hvad «muslimskhed» vil sige. Nu opførte de sig som dyr. De var drevet af blindt begær efter penge, magt, materielle goder og prestige, på trods af at intet af det har betydning i Guds øjne. Og i deres bestræbelser på at opfylde dette begær søgte de guddommelige kræfters hjælp ved hellige steder som dette, som om det at røre ved en død mands grav havde nogen som helst virkning, og på trods af at netop Guds avliya aldrig stræbte efter jordisk magt og rigdom.

Som så mange andre henviste Shoira til den pæl, der markerer et hellig sted, for at argumentere for, at jordisk magt og rigdom er ligegyldigt i det større perspektiv. Øverst på denne pæl er der en afbildung af en hånd. Denne hånd forbindes i Centralasien ofte med en historie, der fortælles om Alexander den Store, som er en legendarisk skikkelse i Centralasien:¹⁶ Da Alexander følte, at han snart skulle dø, bad han sine folk om at begrave ham med en tom hånd ovenpå graven som symbol på, at selvom han havde erobret det meste af verden, forlod han den tomhændet. Hånden er med andre ord et symbol på, at man ikke tager jordisk gods med sig til det næste liv, og at man derfor ikke bør stræbe efter materiel rigdom.

Før Shoira forlod stedet, fik hun den religiøse autoritet der til

religiøse og politiske tilbøjeligheder. Mahallaen er således blevet en nøgleinstitution for statens overvågning af og kontrol med Usbekistans borgere (Human Rights Watch 2003, Koroteyeva & Makarova 1998).

15 Ifølge Human Rights Watchs rapport *Sacrificing Women to Save the Family? Domestic Violence in Uzbekistan* (2001) er vold mod kvinder i hjemmet en markant underrapportert forbrydelse i Usbekistan. En hovedårsag til dette er, ifølge rapporten, den udbredte opfattelse, at kvinder selv bærer hovedansvaret for volden. Vold i hjemmet bliver heller ikke taget alvorligt fra de usbekiske myndigheders side. Lederen af et krisecenter for kvinder i Bukhara fortalte mig, at hver gang man fra centrets side havde forsøgt at melde det til politiet, når en kvinde havde været utsat for vold fra sin mands side, var politiet enten aldrig dukket op, eller også var de dukket op blot for leende at sende kvinden hjem igen.

16 Alexander den Store invaderede Centralasien i 329 f.Kr.f.

at bede for, at hendes kollegas onde intentioner måtte falde tilbage på ham selv. Så lagde hun sine hænder på mausoleet, mumlede en bøn og forlod stedet.

Idet hun udnyttede det hellige steds betydningsmæssige potentiáler, eksperimenterede Shoira med forskellige måder at genskabe en livsverden på, som skælvede under hendes fødder. På den ene side søgte hun guddommelige kræfter legemliggjort i stedet, som ville sikre hendes stilling i banken. På den anden side søgte hun en moralsk narrativ symboliseret ved stedet; en narrativ, hvorigennem hun søgte at løsrive sig fra ideen om, at jordisk magt og status er væsentligt, og som hjalp hende til at forestille sig en alternativ sfære – den guddommelige moralske orden – hvori hendes handlinger ville have betydning, selvom hun måtte miste sit arbejde.

Da jeg senere lærte Shoira bedre at kende, slog det mig, hvor ofte hendes tanker kredsede om mirakler. Sommetider fordømte Shoira folks tro på hellige steders baraka som irrationel og amoralisk. Men når hun fortalte om sit liv, var det bundet sammen af mirakler, forårsaget af hellige steders kræfter. Da jeg mødte hende for anden gang, fortalte hun mig, at ved et mirakel var den mand, der havde forsøgt at få hende fyret, selv blevet fyret umiddelbart efter hendes besøg ved Sayfiddin Buxoriy-mausoleet. Hendes liv syntes i det hele taget befolket af mennesker, der ville hende det ondt. På trods af dette klarede hun sig, hvilket hun ret entydigt forklarede med henvisning til guddommelige kræfters indgriben.

I mirakelhistorier ligger der et budskab om menneskers grundlæggende magtesløshed. Selvom mennesker kan handle på bestemte måder, som anses for at fremme guddommelig velsignelse, er mirakler per definition uforudsigelige og noget, man kun kan håbe på. Shoiras mirakelhistorier og den måde, hvorpå hun fæstnede sit håb til hellige steders kræfter og guddommelig indgriben i sit liv, kan forekomme at være tegn på, at hun havde opgivet at kontrollere de kræfter, der styrede hendes liv og overgivet sig til en art passiv fatalisme, imens hun fra tid til anden tog tilflugt til magiske midler for at skabe noget, der kunne ligne kontrol.

Men selvom Shoiras liv forekom en daglig kamp med kræfter, hun ofte ikke forstod og kunne kontrollere, mener jeg dog, at det er mere rigtigt at betragte hendes mirakelhistorier som en legitimérende social strategi. Måden, hvorpå hun havde valgt at leve sit liv – ved at lade sig skille fra sin mand og selv opdrage sine børn – var i fundamental modstrid med mange menneskers ideer om, hvordan en kvinde burde leve sit liv. Shoira var socialt stigmatiseret, men økonomisk klarede hun sig rimeligt godt med sit arbejde

i banken og ved i sin sparsomme fritid at sy tøj for folk. Ved at underspille sine egne bestræbelser på at skabe et godt liv og i stedet gøre guddommelige krafter de primære agenter i det, søgte hun at transformere sin måde at leve på fra at være et tegn på moralsk forfald til at være et tegn på guddommelig velsignelse. Det var en skrøbelig velsignelse, som hele tiden var i fare for at forsvinde, og som derfor hele tiden mindede hende om, at verdslig succes ikke havde betydning for Gud. At velsignelsen var skrøbelig viste sig blandt andet ved, at det ikke var alle, der var overbeviste om, at der virkelig hele tiden fandt mirakler sted omkring Shoira, og at helgener virkelig viste sig i hendes drømme. Således fritog hendes mirakelhistorier og guddommelige drømme hende ikke altid fra social stigmatisering.

En dag fik Shoira besøg af nogle lokale politifolk. De gennemsøgte hendes bøger, tilsyneladende på jagt efter forbudt religiøs litteratur, og udspurgte hende i detaljer om hendes forhold til islam. Hun var målløs. Hun plejede selv at kontrastere sin egen forståelse af islam med wahhabismen, som hun ganske i tråd med officielle diskurser fremstillede som radikalt ond, og hvis relative succes i regionen hun forklarede med henvisning til, at folk under sovjetregimet havde glemt deres «muslimskhed». Selv skød hun også skylden for, at nogen kunne tro, at hun nærede ekstremistiske synspunkter, på sovjetperioden, som havde gjort folk ude af stand til at skelne mellem godt og ondt, og som derfor fik dem til at finde tegn på ondskab i det faktum, at hun var i stand til at klare sig selv. Min feltassistent mente derimod, at det var Shoiras tilbøjelighed til hele tiden at tale om Gud, som havde vakt myndighedernes mistanke.

Shoira fandt aldrig ud af, hvad det var, der havde vakt myndighedernes mistanke; om det var den måde, hvorpå hun «altid talte om Gud», eller om det var hendes måde at leve sit liv på, som påkaldte sig omgivelsernes opmærksomhed og mistanke. Hun var derfor heller ikke sikker på, hvad hun skulle gøre for at befri sig for ankagerne. Selvom de lokale autoriteter holdt øje med hende, fik hun dog aldrig alvorlige problemer. Som sædvanlig, mente hun, beskyttede Gud hende imod andre menneskers onde intentioner.

Shoiras historie illustrerer hellige steders vigtige rolle, hvad angår refleksion over hvilke dele af virkeligheden, der er værd at engagere sig i, og hvad der skal til for at være en god muslim i et samfund i forandring. Bør man vende samfundet ryggen, idet man lægger vægt på dets amoralske sider, eller bør man gøre sit bedste for at spille dets spil, idet man lægger vægt på entreprenøråndens og arbejdsmarkedens betydning for den usbekiske «muslimskhed»?

Det er de færreste, der er entydige i deres strategier for, hvordan de tackler de nye moralske dilemmaer, giber de nye muligheder og håndterer de usikkerhedsmomenter, som de senere års sociale forandringer har bragt på banen. Som Shoira handler de fleste taktisk i forhold til situationen, konstant på udkig efter nye muligheder, og reviderer i overensstemmelse hermed løbende deres ideer om, hvad usbekisk «muslimskhed» vil sige.

Gulnora

Den socialt marginaliserede Shoira kan måske forekomme en atypisk aktør, der ikke er repræsentativ for måderne, hvorpå folk i Bukhara generelt forholder sig til det guddommelige og forstår hvad «muslimskhed» vil sige. Men hellige steder er ikke kun brændpunkter for «de berøvede» og marginaliseredes forsøg på at genskabe en tilfredsstillende social eksistens; det er de også for aktører, der i højere grad har haft held til at navigere i det post-sovjetiske kaos. I løbet af den tid, jeg var i Usbekistan, mødte jeg for eksempel et overhovede for en mahalla-komite, der beskrev komiteens beslutninger og dispositioner som guddommeligt inspirerede, og med en embedsmand, som havde indledt sin karriere i statsadministrationen efter en drøm, hvori en helgen havde opfordret ham til at tjene sit land ved at få arbejde i embedsværket. Jeg talte også med relativt succesfulde forretningsmænd og -kvinder, der så glimt af det guddommelige i pludselige indskydelser til at skifte forretningsstrategi og efterfølgende henviste til oplevelserne i det, der lignede retfærdiggørelser af deres engagement i markedssfæren.

Tag for eksempel Gulnora, en midaldrende kvinde, som ligesom sin mand var uddannet på lærerseminariet. Gulnora og hendes mand var efter 1991 blevet ude af stand til at leve af deres lærerlønninger, og Gulnora havde derfor skiftet spor og havde kastet sig over en potentiel mærc indbringende karriere som forretningskvinde i den post-sovjetiske markedsjungle.

I Usbekistan er markedssfæren genstand for stor fascination, da den tilbyder det, der tilsyneladende er ubegrænsede muligheder for at forbedre levestandarden og er en arena for udvisningen af den højt værdsatte entreprenørånd. På den anden side betragtes markedssfæren også med dyb mistro og forretningsforetagender som potentiel undergravende for den sociale og moralske orden. Denne mistro stammer ikke kun fra den omstændighed at privat handel blev stemplet som amoralsk i sovjetiden, men også fra de mere lyssky affærer, der er en del af den post-sovjetiske markedssfære:

Gulnora, som opkøbte pelse og solgte dem videre i Rusland, måtte dagligt kæmpe, ikke blot med den hårde konkurrence på markedet og det, hun opfattede som uigennemskuelige økonomiske strukturer, men også med toldere og andre embedsmænd, der prøvede at supplere deres egne utilstrækkelige indkomster med bestikkelse; med leverandører, som hun aldrig vidste, om hun kunne stole på; og med mafialignende grupper, der prøvede at kontrollere handelen. «De er som gale hunde,» sagde Gulnora engang om de forretningsfolk, hun arbejdede iblandt. Hun klarede sig dog ret godt blandt de gale hunde – noget hun tilskrev Guds hjælp. Gud hjalp hende, sagde hun, med at give hende en fornemmelse for, hvilke mennesker omkring hende, hun kunne stole på, og hvem hun skulle undgå, og hans avliya var adskillige gange dukket op i hendes drømme med advarsler og gode råd.

Jeg mødte Gulnora første gang i 1998, ved en *osh bibiyo*, et ritual, som kvinder afholder til ære for den kvindelige helgen Bibi Seshanba, der betragtes som hjemmets, familiens og kvindernes beskytter (Krämer 2002). Gulnora havde arrangeret ceremonien. Hun fortalte mig, at hun for mange år siden, da hun havde haft problemer med at blive gravid, havde lovet, at hun ville arrangere en *osh bibiyo*, hvis hun fik et barn. Hun blev rent faktisk gravid og fødte senere en pige, der nu var femten år gammel. Hun havde siden haft for travlt til at arrangere en *osh bibiyo*, men nu ville hun gøre det, bedre sent end aldrig. Og i øvrigt havde hun for nyligt oplevet et mirakel: Sidste gang hun var i Rusland – det var i august 1998 – havde hun en mærkelig drøm. En skikkelse kom til hende og sagde «Den syttende». Da hun vågnede, besluttede hun at købe en billet hjem til Bukhara til den 17. august. Og skete der så ikke det, at Rusland den 17. august 1998 oplevede et økonomisk kollaps, der devaluerede rublen dramatisk. Hvis Gulnora var blevet, eller rettere, hvis hun ikke i tide havde vekslet sine rubler, var hun blevet ruineret. Hun var ikke sikker på, hvem skikkelsen i drømmen var, men hun mente, at det var en helgen, og muligvis Bibi Seshanba, og hun ønskede derfor at udtrykke sin taknemmelighed ved sin *osh bibiyo*.

I betragtning af, at Bibi Seshanba primært betragtes som hjemmets og familielivets beskytter, fandt jeg det interessant, at Gulnora forbandt hende med sin succes i sine forretningsforetagender. Da jeg konfronterede hende med min undren, fortalte Gulnora mig, at det måske tidligere havde været tilfældet, at kvinder kun arbejdede derhjemme, med hus og børn, men at situationen i dag var anderledes. Nu behøvede folk flere penge, og mange kvinder var nødt til at arbejde, for at deres familier kunne leve et anstændigt liv. Heldigvis

kunne Bibi Seshanba også hjælpe hende med det.

Ligesom mange andre usbekiske kvinder søgte Gulnora at opretholde en balance mellem det, hun forstod som en «traditionel» kønsideologi, der definerer en kvindes rolle som hustru og mor optaget af huslige pligter, og det hun forstod som en «moderne» kønsideologi, der tillader kvinder større uafhængighed og frihed udenfor hjemmet (jf. Akiner 1997). Desuden måtte hun håndtere en økonomisk situation, der gør det nødvendigt for mange kvinder at arbejde uden for hjemmet, hvis familien skal opretholde en anstændig levestandard. Den måde, hvorpå Gulnora forbandt sine forretninger med Bibi Seshanba kan betragtes som en måde, hvorpå hun søger at imødegå risikoen for at miste sin status og identitet som familiens centrum, selvom hun engagerede sig i markedssfæren, der betragtes som moralsk tvetydig.

Religion, moral og politik

Det politiske og det religiøse er i Usbekistan forbundet på måder, som undslipper en simpel modstilling mellem det moderne, sekulære og demokratiske på den ene side og det anakronistiske, religiøse og fundamentalistiske på den anden. Esoteriske erfaringer – mirakler, drømme, åbenbaringer, følelser og indskydelser, der tolkes som guddommeligt inspirerede – har i Usbekistan stor betydning i hverdagens politik og forhandling af moral. Folk sætter deres lid til guddommelige interventioner, og de retfærdiggør moralsk tvetydige handlinger, beslutninger og resultater i retrospekt ved reference til guddommelige interventioner: Når en person for eksempel består en eksamen, får arbejde eller har succes med sine forretningsforetagender, er den sociale anerkendelse ikke utvetydig, da succes i det usbekiske samfund i mange øjne næppe er mulige uden bestikkelse eller «forbindelser». Ligesom det post-sovjetiske regime har gjort brug af avliya og helige steder forbundet med dem som en del af dets selvlegitimerende dagsorden, søger folk ofte i deres hverdagsliv at give legitimitet til moralsk tvetydige handlinger, beslutninger og resultater ved at forbinde dem med guddommelig agens – også i sfærer, der normalt betragtes som sekulære.¹⁷ Ligeledes er begrebet «wahhabisme» eller religiøs «ekstremisme» ikke fastlåst, men til løbende forhandling og bruges i hverdagsslivet til at forhandle grænserne omkring det socialt,

¹⁷ Jeg ser ingen grund til at tvivle på, at folk virkelig *oplever* esoteriske erfaringer og guddommelig indgriben som spillende en rolle i deres liv. Men det synes rimeligt at antage, at grunden til, at de i så høj grad lægger vægt på disse erfaringer i deres omgang med hinanden, har at gøre med deres potentieligt positive sociale effekt.

moralisk og politisk uacceptable (se Louw 2004).

Det, folk i Usbekistan søger i en situation præget af kaos og eksistentiel usikkerhed, er ikke tilflugt i ekstreme ideologier. Det kunne man ellers let forledes til at tro, givet den overvægt af fokus, der i vestlige medier og akademiske diskurser har været på de radikale islamister og deres utopiske visioner om etableringen af en islamisk stat i regionen. Hvor vigtige de end er at forstå, er de radikale islamiske bevægelser ikke repræsentative for den måde, hvorpå de fleste mennesker i Usbekistan har reageret på de post-sovjetiske sociale omvæltninger. Selvom de betragter det post-sovjetiske samfund som en blandet velsignelse og finder sig selv i en situation karakteriseret ved ekstrem eksistentiel usikkerhed, søger de som oftest ikke tilflugt i ekstreme måder at være i verden på. Snarere søger de at genetablere et «normalt» liv, hvor de ikke skal vende hver *so'm* for at skaffe mad på bordet, hvor deres børn er sikret en ordentlig uddannelse, og hvor de ikke skal være bange for, om de tager sig mistænkligt ud i deres naboers øjne.

Litteratur

- Akiner, Shirin (1997) «Between Tradition and Modernity: The Dilemma Facing Contemporary Central Asian Women» i Mary Buckley (red.) *Post-Soviet Women: From the Baltic to Central Asia*. Cambridge: Cambridge University Press (261–305).
- Akiner, Shirin (2003) The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia. *Religion, State and Society* 31 (2): 97–122.
- Anderson, John (1994) *Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Atkin, Muriel (2000) The Rhetoric of Islamophobia. *Central Asia and Caucasus Journal* (1): 123–32.
- Babadzanov, Bakhtiyar (2000) «The Fergana Valley: Source or Victim of Islamic Fundamentalism?» i Lena Jonson & Murad Esenov (red.) *Political Islam and Conflicts in Russia and Central Asia*. Stockholm: Swedish Institute of International Affairs.
- Bennigsen, Alexandre & S. Enders Wimbush (1985) *Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union*. London: Hurst.
- Fathi, Habiba (1997) Otines: The Unknown Women Clerics of Central Asian Islam. *Central Asian Survey* 16 (1): 27–43.
- Haghayeghi, Mehrad (1995) *Islam and Politics in Central Asia*. New York, NY: St. Martin's Press.
- Human Rights Watch (2001) *Sacrificing Women to Save the Family? Domestic Violence in Uzbekistan*. 13 (4).
- Human Rights Watch (2003) *From House to House. Abuses by Mahalla Committees*. 15 (7).
- International Crisis Group (2001) *Central Asia: Islamist Mobilization and Regional Security*. Osh/Bruxelles.

- International Crisis Group (2003) *Radical Islam in Central Asia: Responding to Hizb ut-Tahrir*. Osh/ Bruxelles.
- Jackson, Michael (2002) *The Politics of Storytelling. Violence, Transgression and Intersubjectivity*. København: Museum Tusculanum Press.
- Karimov, Islam (2000) *Oollo Qalbimizda, Yuragimizda*. Tasjkent: O'zbekiston.
- Kellner, Shoshana (2001) *To Moscow, Not Mecca. The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia 1917–1941*. Westport, CT: Praeger.
- Koroteyeva, Victoria & Ekatarina Makarova (1998) «The Assertion of Uzbek National Identity: Nativization or State-Building Process?» i Touradj Atabaki & John O'Kane (red.) *Post-Soviet Central Asia*. London: I. B. Tauris (137–44).
- Krämer, Anette (2002) *Geistliche Autorität und islamische Gesellschaft in Wandel. Studien über Frauenälteste (otin und xalfa) im unabhängigen Usbekistan*. Berlin: Klaus Schwartz Verlag.
- Lipovsky, Igor (1996) The Awakening of Central Asian Islam. *Middle Eastern Studies* 32 (3): 1–21.
- Louw, Maria (2004) «*The Heart with God. The Hand at Work*» Being Muslim in Post-Soviet Bukhara. Ph. d. afhandling. Århus: Afdeling for Antropologi og Etnografi, Aarhus Universitet.
- Louw, Maria (2006) Feltarbejderen som taktiker. Refleksioner over et feltarbejde i post-sovjetisk Usbekistan. *Nordnytt* 97.
- McChesney, Robert D. (1996) Central Asia: Foundations of Change. Princeton, NJ: The Darwin Press.
- Nazpary, Joma (2002) *Post-Soviet Chaos. Violence and Dispossession in Kazakhstan*. London: Pluto Press.
- Olcott, Martha Brill (1995) «Islam and Fundamentalism in Independent Central Asia» i Yaacov Ro'i (red.) *Muslim Eurasia. Conflicting Legacies*. London: Frank Cass (21–39).
- Polat, Abdumannob (2000) «The Islamic Revival in Uzbekistan: A Threat to Stability?» i Ronald Sagdeev & Susan Eisenhower (red.) *Islam and Central Asia. An Enduring Legacy or an Evolving Threat?* Washington, DC: Center for Political and Strategic Studies (39–57).
- Poliakov, Sergei (1992) *Everyday Islam: Religion and Tradition in Rural Central Asia*. Armonk, NY: M.E. Sharpe.
- Privratsky, Bruce (2001) *Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory*. Richmond, VA: Curzon.
- Rashid, Ahmed (2002) *Jihad. The Rise of Militant Islam in Central Asia*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Ro'i, Yaacov (2000) *Islam in the Soviet Union*. London: Hurst & Company.
- Schoeberlein, John (2001) «Islam in the Ferghana Valley: Challenges for New States» i Stéphane Dudoignon & Hisao Komatsu (red.) *Islam in Politics in Russia and Central Asia: Early Eighteenth to Late Twentieth Centuries*. London: Kegan Paul (323–39).
- Schubel, Vernon (1999) «Post-Soviet Hagiography and the Reconstruction of the Naqshbandi Tradition in Contemporary Uzbekistan» i Elisabeth Özdalga (red.) *Naqshbandis in Western and Central Asia. Change and Continuity*. Istanbul: Swedish Research Centre in Istanbul (73–87).
- Steinberger, Petra (2003) «Fundamentalism in Central Asia. Reasons, Reality and Prospects» i Tom Everett-Heath (red.) *Central Asia: Aspects of Transition*. London and New York, NY: Routledge (219–43).

Demokrati på bulgarsk – regeringskapacitet eller mangel på samme

Karin Hilmer Pedersen
ph.d., lektor i
komparativ politik
ved Institut for stats-
kundskab, Aarhus
Universitet

I juni 2005 var det sjette gang bulgarerne gik til valgurnerne efter systemskiftet i 1989 for at vælge et nyt parlament. Det skete uden særlig entusiasme. Forventningen om, at en lav valgdeltagelse ville kunne true den siddende regering, fik ligefrem statsministeren, ex-kongen Simeon Sakskoburggotski til at annoncere, at der ville blive foretaget en lodtrækning blandt valg deltagerne med en bil som hoved gevinst (*BBC News* 25. juni 2005). Det hjalp dog ikke til regeringens overlevelse. Et uklart valgresultat skabte grundlaget for en ret heterogen regering under Sergej Stanisjevs ledelse; en storkoalition bestående af såvel tidligere kommunister som liberale. En sådan politisk situation stiller store krav til samarbejde såvel internt i regeringen som eksternt i forhold til civilsamfundsorganisationer. Spørgsmålet, som denne artikel tager fat på, er, hvorvidt erfaringerne fra de tidligere regeringer styrker den nye regerings kapacitet til intern koordinering og til aktivt at samarbejde med civilsamfundsgrupper. Eller med andre ord: Hvilke traditioner og værdier fra 1990 og frem danner basis for Bulgariens nuværende regerings evne til at koordinere, formulere og implementere sin politik?

Artiklen bygger på interviews med 80 tidligere ministre og højtstående embedsmænd virksomme i perioden 1990–2003,¹ hvilket

1 Interviewene er indsamlet i foråret 2003 af Centre for Social Practices i Sofia under ledelse af professor Evgenij Dainov. Undersøgelsen indgår i et større forskningsprojekt, der sammenligner statskapacitet i femten tidligere kommunistiske lande. Forskningsprojeket *Democracy, the State and Administrative Reform* er finansieret af Statens Forskningsråd og Aarhus Universitets forskningsfond. 73 af de 80 sværpersoner opgav regeringstilknytning. Af disse var 4 knyttet til regeringen i perioden 1990–91, 11 i 1991–94, 7 i 1994–97, 41 i 1997–2001 og 10 i 2001–05.

giver grundlag for at vurdere de tidligere regeringers interne og eksterne styringskapacitet. I det videre redegøres for forholdet mellem demokrati og relationerne mellem stat og civilsamfund. Derefter følger en kort gennemgang af Bulgariens politiske udvikling og regeringssammensætninger før selve analysen af de bulgarske regeringers interne koordineringskapacitet og deres eksterne relationer til civilsamfundet. Afslutningsvis perspektiveres de bulgarske regeringers erfaringer i forhold til landets videre politiske udvikling og EU-medlemskab.

Statskapacitet og demokrati

Hvornår er et systemskifte fra autoritært styre til demokrati konsolidert? Et kriterium er den formelle indførsel af direkte valg og demokratiske beslutningsprocedurer. Bulgarien overgik formelt set til en demokratisk styreform med vedtagelsen af en ny forfatning i 1991, og siden har landet på flere måder konsolideret sig som et demokratisk politisk system. Med det sidst gennemførte valg i juni 2005 har der været afholdt seks parlamentsvalg siden systemskiftet i 1989. Alle valg er anerkendt som frie og retfærdige og gennemført med støtte fra en fri presse og et aktivt civilsamfund (Freedom House 2004). Et andet kriterium for demokratisk konsolidering er at se på demokratiets varighed, hvor Alfred Stepan og Cindy Skach (1993) for eksempel anvender 10 års uafbrudt demokrati som grænseverdi. Ifølge begge kriterier er Bulgarien i dag et konsolideret demokrati.

Der findes imidlertid også et tredje kriterium, der søger at kvalificere betydningen af valg for demokratiets konsolidering. Hvis samme parti valg efter valg sidder fast og hårdt på regeringsmagten, kan der stilles spørgsmål ved demokratiets reelle indhold. Matthew S. Shugart og John M. Carey (1992) stiller derfor det yderligere krav til et konsolideret demokrati, at landet skal have gennemgået mindst to valg, hvor regeringsmagten er gået fra regering til opposition. Denne såkaldte «to-valgstest» indebærer, at demokratiet er blevet en integreret del af de politiske spilleregler, hvor politiske aktører holder fast ved den demokratiske proces og affinder sig med et valgresultat, der er gået dem imod (se også Linz & Stepan 1996, Johannsen & Pedersen 2005). Også «to-valgstesten» lever Bulgarien op til med glans, idet oppositionen ved samtlige fem valg har overtaget regeringsmagten.

Alle de tre nævnte kriterier for demokrati og demokratisk konsolidering retter sig mod *inputsiden* af det politiske system, der

fokuserer på befolkningens mulighed for at vælge politikere og efterfølgende stille dem til ansvar for den politik, de har ført. Demokratisk konsolidering kan imidlertid også betragtes fra *outputsiden* af det politiske system, hvor spørgsmålet er, om valgte regeringer er i stand til at føre en politik, der giver dem legitimitet i befolkningen. Set ud fra den synsvinkel bliver spørgsmålet, om de bulgarske valgresultater i højere grad indikerer, at stemmeafgivelsen har været styret af at man har været *imod* den siddende regering frem for, at man har været *for* en alternativ politik. Og dermed også hvilke konsekvenser dette i så fald kan have for muligheden at danne en regering, der er kompetent til at formulere og iværksætte en økonomisk politik, der kan sikre en forbedring af levestandarden for befolkningen generelt.

Regeringens kapacitet til internt at koordinere sin politik mellem forskellige ministerier og dens evne til at kunne modstå direkte press fra civilsamfundsgrupper er væsentlige parametre for dens effektivitet og dermed fastsættelse af en økonomisk politik, der fremmer vækst og generel velstand (Evans 1995, Weiss 1998). Økonomisk vækst er afhængig af forskellige forhold så som industriel kapacitet, naturressourcer og internationale handelsrelationer, som regeringer ikke har megen indflydelse på. Kontrolleret for økonomisk vækst findes der imidlertid en positiv sammenhæng mellem regeringers tætte kontakter med civilsamfundet og generel velstand og lavt fattigdomsniveau, hvilket understreger betydningen af statens rolle (Johannsen & Pedersen 2006). Der er imidlertid to forhold, der er afgørende.

For det første indebærer antagelsen om en positiv sammenhæng mellem den udøvende magt og dens evne til at føre en stærk økonomisk reformpolitik, at regering og statsadministration er opbygget som et hierarkisk weberiansk system baseret på meritokratiske principper (se f.eks. Geddes 1994). Via en delvis *isoleret* regeringsførelse kan man undgå *for* tætte kontakter til civilsamfundsgrupper og dermed risikoen for «capture», hvor regeringens politik bliver rettet mod partikulære gruppe- eller individinteresser til skade for fællesskabet.

For det andet indebærer antagelsen om, at regeringens kontakter til og samarbejde med civilsamfundet har en positiv effekt på regeringens kapacitet til at gennemføre reformer og dermed opnå økonomisk vækst, at kontakten må have visse formelle karaktertræk. For det første argumenterer Adrian Leftwich (1995) for, at det specielt er centraliserede, korporative relationer, der fremmer statens kapacitet, mens decentraliserede, pluralistiske relationer ikke gør

det. For det andet fremhæver K.H. Goetz og B.G. Peters (1999), at de positive konsekvenser kræver en stærk institutionalisering af relationerne mellem stat og civilsamfund for at undgå uretmæssigheder. Og for det tredje argumenterer Ash Amin og Jerzy Hausner (1997) ud fra et sociologisk moderniseringsperspektiv for, at det moderne samfunds sociale kompleksitet kræver, at staten indtager en samarbejdsstrategi frem for en konfrontationsstrategi i forhold til civilsamfundsorganisationerne.

Selvom Bulgarien lever op til alle mål for demokrati og demokratisk konsolidering, når man ser på *input*, har de bulgarske regeringer ikke kunnet levere et for befolkningen acceptabelt *output* i form af økonomiske og politiske resultater. I næste afsnit følger en oversigt over Bulgariens politiske udvikling efter systemskiftet i 1989, som vil danne grundlaget for den efterfølgende analyse af de bulgarske regeringers beslutningskapacitet.

Bulgariens politiske omvæltning 1989–2005

Den bulgarske transitionsproces kan karakteriseres som en «stop-go» eller en «delayed transformation» og adskiller sig dermed fra andre central- og østeuropæiske landes. En væsentlig del af årsagen kan formentlig findes i fraværet af en egentlig politisk opposition til det kommunistiske styre i perioden op til 1989. I modsætning til for eksempel i Polen og Tjekkoslovakiet var det i betydeligt omfang lykkedes det bulgarske kommunistparti at inkludere den kritiske intelligentsia i partiet.²

Ikke alle deler opfattelsen af, at der ikke fandtes kritiske røste uden for kommunistpartiet. Især repræsentanter for Unionen af Demokratiske Kræfter (UDK), der blev dannet i 1989 som oppositionsparti, har ønsket at skabe sig et image som tidlige dissidenter under det kommunistiske styre. Det, der betød mest for den almindelige bulgarske befolkning, var imidlertid styrets evne til at give den enkelte økonomisk tryghed, og der var derfor næppe nogen speciel stor krisebevidsthed i den bulgarske befolkning frem til Todor Zjivkovs tilbagetræden. Bulgariens første direkte valgte præsident, Zjelju Zjelev (fra UDK, præsident 1990–97), udtrykte

² Det var imidlertid et tveægget sværd, idet deres succes i at undgå en modelite i samfundet samtidigt resulterede i en høj grad af intern partikonflikt og fraktionsdannelse (Giatsidis 2002: 45). En vis utilfredshed med styret gav sig i Bulgarien – som i de øvrige kommunistiske lande – også udtryk i dannelse af uafhængige miljøgrupper i løbet af 1980erne (Ziegler 1987). Partiets accept af miljøgrupperne kan opfattes som en ventil, der skulle sikre mod dannelsen af en egentlig kritisk opposition.

Tabel 1: Bulgarske regeringer efter systemskiftet

	Regeringsparti/koalition	Statsminister
1990	BKP/BSP	Andrej Lukanov (BKP/BSP)
1990–91	BSP, UDK og BNLU	Dimitur Popov (partiuafhængig)
1991–92	UDK	Filip Dimitrov (UDK)
1992–94	Partiuafhængig regering støttet af BSP, BRF og udbrydere af UDK	Ljuben Berov (partiuafhængig)
1994–95	Overgangsregering	Reneta Indzjova (fungerende)
1995–1997	BSP	Zjan Videnov (BSP)
1997	Overgangsregering	Stefan Sofijanski (UDK) (fungerende)
1997–2001	UDK og Folkeunionen	Ivan Kostov (UDK)
2001–05	SNB og BRF	Simeon Saksokoburggotski (SNB)
2005–	BSP, SNB og BRF	Sergej Stanisjev (BSP)

det i 1997 således: «Only in Bulgaria nothing ever happened: not a single uprising, not a single revolt or rebellion, not a single political strike or a student demonstration (...) Bulgaria can boast absolutely no practical attempt to topple the totalitarian system» (citeret fra Giatzidis 2002: 45). Så selvom der er delte meninger om, hvorvidt der fandtes en dissidentbevægelse, er de fleste formentlig enige om, at de grupper, der i 1990 gik sammen om at danne UDK, aldrig var indgået i en egentlig *anti-kommunistisk* opposition, på samme måde som dissidentgrupperne i for eksempel Polen og Tjekkoslovakiet havde gjort det (interview med parlamentsmedlem for BSP 18. september 2003).³

Fravær af en anti-kommunistisk opposition betød, at det ikke var påtvingende for arvtageren efter kommunistpartiet, Det Bulgarske Socialistiske Parti (BSP), at tage afstand fra det kommunistiske styre (Vachudova 2005: 38).⁴ Partiets styrkeposition viste sig ved det første valg i 1990, hvor partiet fik knap halvdelen af stemmerne (47%), men pga. spærregrænsen på 4% et flertal i parlamentet på 52%. På trods heraf måtte Andrej Lukanovs regering gå af allerede inden for det første år, og der blev i stedet sammensat en koalitionsregering bestående af BSP, Den Bulgarske Nationale Landbrugsunion (BNLU) og UDK, indtil der kunne afholdes nyvalg.

Mens BSP's styrke ved det første valg var arven og dermed

3 Det er illustrativt, at 45% af sværpersonerne fra UDK i vores undersøgelse havde været ungkommunister.

4 Det Bulgarske Kommunistiske Parti (BKP) tog i april 1990 navneforandring til Det Bulgarske Socialistiske Parti (BSP), uden at det dog ændrede dets politiske profil.

også ressourcerne fra det tidligere regime, var oppositionens problem, at UDK byggede på en heterogen forsamlings bestående af socialdemokrater og kristendemokrater, miljøorganisationer, den alternative fagforening Podkrep, forskellige religiøse og menneskerettighedsgrupper samt forskellige andre politiske formationer. Den samlende faktor for UDK var derfor først og fremmest en afvisning af det bestående uden enighed om noget fælles alternativ. Det betød, at bevægelsen hverken ved valget i 1990 eller i det efterfølgende valg i 1991 formåede at stække BSP i væsentlig grad (Vachudova 2005: 40).

På trods af, at UDK heller ikke i 1991-valget opnåede flertal (33% af stemmerne mod 36% i 1990), opnåede de dog regeringsmagten ved hjælp af det etnisk tyrkiske parti, Bevægelsen for Rettigheder og Friheder (BRF) som optrådte som uformelt støtteparti (partiet havde fået 8% af stemmerne). Som før nævnt bestod sammenholdet i UDK primært i at være *imod* det tidligere styre. Det betød, at deres politiske tiltag som regeringsparti i perioden 1991–92 primært bestod af et «retrospektivt» opgør med det kommunistiske samfundssystem. Det viste sig blandt andet i en række lovforslag, der meget direkte gik til angreb på BSP's magtgrundlag, som for eksempel nationalisering af BSP's ejendomme og udrensning af tidligere kommunister fra ansvarsfulde positioner i statsadministrationen og uddannelses- og forskningsmiljøet (Dimitrov 2001: 51). Fokuset på et retrospektivt opgør skabte imidlertid problemer for forsøgene på at finde holdbare, «prospektive» løsninger på landets økonomiske og sociale problemer. Et eksempel herpå var loven om restituering af landbrugsland, der på den ene side gav ejendomsretten over landbrugsjord tilbage til tidligere ejere, men på den anden side var en katastrofe med henblik på effektiv udnyttelse af landbrugsjorden (Giatzedis 2002: 67–68). Problemerne i landbruget, hvor hovedparten af Bulgariens tyrkiske befolkning finder sit levebrød, indebar, at BRF ikke i længden kunne fastholde sin støtte til regeringen.

I 1992 måtte UDK derfor afgive regeringsmagten til fordel for en bred, partiuafhængig regering baseret på støtte fra BSP, BRF samt udbrydere af UDK. Statsminister blev Ljuben Berov. UDK's forsøg på at lave en bulgarsk udrensning, samtidig med at BSP fastholdt en gammelkommunistisk linje, bidrog til et højt politisk konfliktniveau og hindrede samarbejde mellem de politiske fløje. I 1994 blev der etableret en ny overgangsregering under ledelse af Reneta Indzjova (udpeget af præsidenten), og der blev udskrevet valg.

Ved valget i 1994 opnåede BSP en klar valgsæjr (44% af stem-

merne) ved en socialistisk orienteret valgkampagne med sloganet «Mod ødelæggelsen» og fokus på, at UDK's markedsøkonomiske reformer havde ført landet ud i økonomisk uføre (Genov 2003: 22). BSP havde samtidig slæbt på myten om, at livet under kommunismen for den enkelte bulgarer havde været lettere, og at det var dette enkle, økonomisk sikre liv, som partiet ville genindføre (Dainov 1998: 11, 21–22). BSP-regeringens forsøg på at reetablere en centralt styret økonomi, med priskontrol, øget subsidiering af statsvirksomhederne, kontrolleret og langsom privatisering (hvor internationale organisationer som IMF bevidst blev holdt uden for processen),⁵ førte imidlertid landet ud i en økonomisk krise, der i januar–februar 1997 førte til store demonstrationer. I kølvandet heraf brød en gruppe på 19 reformkommunister i parlamentet ud og sluttede sig til oppositionen, hvorefter de krævede regeringens afgang (interview med parlamentsmedlem for BSP, 18. september 2003).

Det efterfølgende valg i februar 1997 gav UDK absolut flertal i parlamentet (52% af stemmerne) sammen med et allieret parti, Folkeunionen. Denne regering, under ledelse af Ivan Kostov, var den første regering efter systemskiftet, der opnåede at sidde regeringsperioden ud. Under de forudgående demonstrationer havde UDK indgået en såkaldt «social kontrakt» med befolkningen om, at partiet ville forbedre landets økonomi og den enkeltes levestandard. Selvom der var tale om en centrum-højreregering, havde den dermed en vis social profil. Det var også under UDK-regeringen, at Bulgariens egentlige omstilling til international markedsøkonomi blev sat i værk (Dimitrov 2001: 55–56).

UDK var alligevel ikke i stand til at kapitalisere på den økonomiske fremgang ved det efterfølgende ordinære valg i 2001. Man kan pege på to årsager: For det første havde UDK-regeringen været tæt indblandet i en del skandaler. For det andet kom en ny politisk aktør på banen, den karismatiske ex-konge Simeon Sakskoburggotski og hans parti, Simeon II's Nationale Bevægelse (SNB). Simeons parti fik 43% af stemmerne og knap halvdelen af parlamentsmandaterne på et valgprogram, der stort set kan udtrykkes som «Tro på mig», økonomisk vækst og bedre levestandard til alle på 800 dage (Dal-

5 Først efter et større internt partiopgør i 1996 forsøgte BSP at omorganisere sig til et socialdemokratisk parti. Formelt skete det med udskiftningen af partilederen, statsminister Zjan Videnov, til den moderate Georgi Purvanov. Uanset lederskiftet var der fortsat en stark fraktionering inden for partiet mellem reformister og traditionelle marxister, ligesom partiet fastholdt en stærk anti-vestlig orientering og modstand mod NATO-medlemskab (Giatzidis 2002: 56). Reformeringen af BSP til et vestligt orienteret parti, der tilsluttede sig NATO- såvel som EU-medlemskab, fandt først sted i 2000 (interview med parlamentsmedlem for BSP, 18. september 2003).

gaard 2002, Barany 2002). Partiet dannede efterfølgende regering i koalition med BRF, der blandt andet fik tildelt ministeransvar for landbrugspolitikken,

Selvom SNB-regeringen opnåede økonomiske resultater, var der stor utilfredshed, og i 2003 erklærede Simeon, at de 800 dage, som han havde lovet i valgkampen i 2001, først startede nu. Vælgernes dom faldt i juni 2005. Valgresultatet var om muligt endnu mere uklart end tidligere. Regeringsmagten skal herefter deles mellem tre «umage» par – den venstreorienterede Koalition for Bulgarien (hvor det største parti er BSP) med 34,2% af stemmerne, det centrum-højreorienterede BRF med 13,7%, og det liberale tidligere regeringsparti, SNB med 21,9% (BBC News 12. juli 2005). Som tidligere nævnt, stiller denne situation store krav til samarbejde, og spørgsmålet er derfor, hvilke erfaringer man har med intern koordinering i regeringen og inklusion af civilsamfundsaktører.

Bulgarske regeringers interne koordineringskapacitet

Regeringers interne koordineringskapacitet kan analyseres langs to dimensioner: den interne magtfordeling i regeringen og regeringens evne til selv at formulere en fremadrettet politik. Vi skal her se på det formelle rammeværk og vore svarpersoners opfattelse af dette.

Den formelle magt til at træffe bindende beslutninger ligger ifølge den bulgarske forfatning kollektivt i ministerrådet (artikel 107). Statsministeren står således juridisk svagt i forhold til de øvrige ministre. Og selvom han eller hun har det overordnede politiske ansvar for regeringens politik, påhviler der den enkelte minister et individuelt ansvar for vedkommendes aktiviteter (artikel 108). I overensstemmelse med de formelle krav angiver 91% af responderne i vores undersøgelse da også, at de har taget personligt ansvar i de tilfælde, hvor implementering af et politisk program er løbet ind i vanskeligheder.

Under UDK-regeringen styrkede statsminister Ivan Kostov i 1999 sin position vis-à-vis ministerrådet, idet han via en administrativ forordning gav statsministeren adgang til at stille politiske *forslag* til de enkelte ministre. Yderligere forsøg på at styrke statsministerens position i forhold til ministerrådet blev imidlertid underkendt af Forfatningsdomstolen. Statsministerens relativt svage position stemmer godt overens med ministrenes egen opfattelse af, at den politiske magt til at formulere regeringens politik ligger i det enkelte ministerium og hverken kollektivt i ministerrådet eller med statsministeren som omdrejningspunkt.

Uformelt fungerer Finansministeriet imidlertid som et kerneministerium, hvis indflydelse på de enkelte sektorministeriers politik generelt opfattes som legitim. Derimod opfattes andre ministres forsøg på at påvirke politikken uden for deres ressortområde som illegitime, selvom det ifølge et stort flertal af vores svarpersoner (93%) forekommer særlig hyppigt. Årsagen til forskellen i legitimitet fremgår ikke direkte af svarene, men der ligger formentlig en respekt for budgetoverholdelse i accepten af Finansministeriets indflydelse.

Den interne magtfordeling i regeringerne kan bedst beskrives som konfliktfuld. De problemer som skabes af de formelle begrænsninger, som forfatningen sætter på statsministerens magtudøvelse, forstærkes af, at regeringspartierne internt har været splittet. Der er en vis forskel på det interne samarbejdsniveau mellem regeringer før og efter 1997. Forskellen består dog mere i måden, hvorpå konflikter internt i regeringen er blevet håndteret end i en større harmoni mellem forskellige interesser. Både Ivan Kostov og Simeon Sakskoburggotski har styret deres regeringer med hård hånd, men flere interviews med parlamentsmedlemmer angiver, at deres regeringsform ikke har forbedret samarbejdsklimaet.

På den anden side finder det ret høje konflikt niveau internt i partierne og eksternt mellem partierne ikke genklang i forhold til samarbejdet mellem ministerier. Selvom godt halvdelen af vores svarpersoner finder, at det ikke er acceptabelt, at embedsmænd udleverer oplysninger til andre ministerier uden forudgående tilladelse, er der 44%, der finder, at det er i orden, dvs. som accepterer samarbejde og informationsudveksling som grundlag for en effektiv regeringsadministration. Denne accept har baggrund i stor tillid til embedsværket og dets loyalitet over for ministeren selv. Kun 9 ud af 63 svarer, at de kun sjældent eller aldrig har tillid til embedsværket. Udkiftninger af embedsmænd sker på grundlag af individuelle, personlige ønsker frem for politisk hensyn – kun 19% angiver, at det har været typisk at udskifte et flertal af deres embedsmænd ved regeringsskifte. I forlængelse heraf er det kendtegnende, at tilliden til embedsværket ikke bygger på partipolitisk tilhørsforhold. Hovedparten af svarpersonerne (87%) afviser således det ønskværdige i politisk udvalgte embedsmænd, ligesom 56% finder, at selv for topembedsmænd er *politisk* loyalitet til regeringen uden væsentlig betydning.

Godt halvdelen finder, at embedsmændenes professionalisme er forbedret efter systemskiftet. Omkring en fjerdedel svarede imidlertid, at embedsstandens professionalisme er blevet dårligere.

Årsagen hertil angives til dels at være *braindrain*, dvs. at de bedste har forladt administrationen til fordel for bedre lønnede jobs i den private sektor, dels manglende motivation (Man kan dog argumentere for, at lav motivation også kan skyldes lave lønninger).

Tilliden til embedsværket understreges også af, at 90% finder, at embedsmændene implementerer den politik, der bliver vedtaget i overensstemmelse med de politiske hensigter. Selvom 76% finder, at kontrol med embedsværket ofte er nødvendigt, er de hyppigst nævnte årsager til implementeringsproblemer ifølge vores svarpersoner af økonomisk karakter (87%), dvs. at der mangler de nødvendige ressourcer til at gennemføre den besluttede politik. Flere angiver også, at manglende intern koordinering af programmer kan føre til implementeringsproblemer, ligesom ca. halvdelen mener, at implementering af regeringens politik møder modstand fra det lokale niveau. Det høje konfliktniveau mellem regeringens medlemmer, der kan læses ud af en lav intern koordineringskapacitet, kommer således til udtryk i den faktuelle implementering af regeringens programmer i form af samarbejdsvanskeligheder mellem sektorministerier og de administrative niveauer.

Medvirkende årsag til såvel den store tillid til embedsmændene som afvisningen af, at politisk tilknytning er af betydning, kan formentlig findes i, at de arbejdsopgaver, som ministrene tildeler embedsværket, primært er af rent teknisk karakter. Kun 34% af svarpersonerne efterspurgde rådgivning af politisk karakter. Konsekvensen af et højt konfliktniveau er således også et skarpt skel mellem statsforvaltning og politik.

Politisk rådgivning søges derimod ofte hos eksterne rådgivere (44%). Næsten halvdelen (44%) angiver, at de også søger ekstern rådgivning, når det drejer sig om væsentlige spørgsmål. Kun 11% siger, at det er sjældent, at de søger råd hos eksterne rådgivere. Den primære kilde til ekstern rådgivning er akademikere (75%) efterfulgt af specialister fra civilsamfundsorganisationer (56%). Derimod anvendes ekspertise fra andre regeringsmedlemmer eller fra de politiske partier yderst sjældent (henholdsvis 13% og 8%). 37% søger rådgivning hos «andre», ikke nærmere specificerede aktører. Det er således normen at anvende egne netværk som sparringspartnere i sit politiske virke. I en bulgarsk kontekst refererer man gerne til «*klanstrukturer*» og blandet loyalitetsfølelse mellem egne nære forbindelser og ens offentlige virke (interview med professor Evgenij Dainov, 16. september 2003). Dette aspekt af politikformuleringen peger videre mod næste afsnit, der søger at afdække karakteren og omfanget af relationerne mellem stat og civilsamfund.

Relationer mellem regering og civilsamfund

Ser man på, hvordan ministre og højtstående embedsmænd opfatter forholdet til civilsamfundet, er deres svar tydelig præget af ønsket om *inklusion*, idet 58% mener, at befolkningen bør engagere sig i civilsamfundsorganisationer for herigennem at påvirke politiske beslutningsprocesser. I modsætning hertil finder 26%, at befolkningen blot bør være interesseret i politik og søge at kommunikere deres synspunkter direkte til de politiske beslutningstagere, mens 15% går ind for den rene repræsentative demokratimodel, hvor befolkningens rolle udelukkende er at vælge deres repræsentanter, og i øvrigt overlade de politiske beslutninger til dem. Baseret på data fra vores svartpersoner, var tilslutningen til deltagelsesdemokrati lavest under BSP-regeringen 1994–97, og stærkest under UDF-regeringen 1997–2001, mens den under SNB-regeringen 2001–05 igen faldt.

Som udgangspunkt er der således en klar intention om, at demokrati på bulgarsk ifølge eliten bør indebære et højt deltagelseselement. Samme billede viser de direkte relationer mellem ministerierne og civilsamfundsorganisationerne. Til spørgsmålet om embedsmændene har direkte arbejdskontakter til de relevante interesseorganisationer svarede 57%, at det har de som oftest, mens 32% svarede, at de har kontakt, men kun angående væsentlige spørgsmål. BSP's regeringsperiode adskiller sig her fra de øvrige, med en relativ lav kontakt til interessegrupperne. Denne lave kontakthyppighed kan formentlig delvis forklares ved, at BSP's politiske program var at fastholde det gamle system, hvori interessegrupper havde spillet en marginal rolle.

Grundlaget for et stat–civilsamfundssamarbejde er imidlertid, at staten har et organiseret civilsamfund at samarbejde med. Som i øvrige tidligere kommunistiske lande var udgangspunktet for et organiseret civilsamfund i Bulgarien det kommunistiske styres politisk kontrollerede organisationer (Bernhard 1996). Det har i de fleste lande resulteret i konfliktende organisationer efter systemskiftet. I Bulgarien har man for eksempel på den ene side Konføderationen af Uafhængige Fagforeninger, der er de gamle kommunistiske fagforeningers arvtager, og på den anden side den centrum–højreorienterede Konføderation af Arbejdere, Podkrepia. Podkrepia blev dannet i februar 1989 som et bulgarsk svar på polske Solidarność, men – ligesom tilfældet var på den partipolitiske arena – uden det kritiske grundlag, der kendtegnede det polske modstykke (interview med Dimitur Manolov, Podkrepia, 15. september 2003).⁶ Arbejdsgj-

⁶ Ifølge Dimitur Manolov har forholdet mellem de to fagforeninger i løbet af 1990erne ført

versiden er på det organisatoriske plan mindre splittet.

Forholdet mellem regeringen og civilsamfundet har gennemgået en betydelig institutionalisering siden begyndelsen af 2001. I april 2001 etablerede regeringen et bredt sammensat organ, Det økonomiske og sociale råd (*Ikonomitjeski i sotsialen suvet*) (*Durzjaven vestnik* 24. september 2001). Et par måneder senere blev trepartsrådet (*Natsionalen suvet za tristanno sutrudnitjestvo*) oprettet. Begge institutioner er rådgivende i forhold til regeringen og inkluderer repræsentanter fra arbejdstager- og arbejdsgiverorganisationer samt regeringen. Forskellen mellem dem er, at trepartsrådets opgave er at diskutere og udtrykke sig om spørgsmål vedrørende arbejds- og sundhedsforhold, beskæftigelse, arbejdsløshed, levestandard samt sociale følger af omstrukturering og privatisering (*Durzjaven vestnik* 26. juni 2001, artikel 3.1), mens Det økonomiske og sociale råd har en anelse bredere opgaver, ligesom dets medlemmer også inkluderer andre civilsamfundsgrupper (for eksempel repræsentanter for kvinde- og miljøorganisationer).

Etableringen af trepartsrådet kan opfattes som en konsekvens af Bulgariens tilpasningsproces til EU, hvor inddragelse af arbejdsmarkedets parter i form af en social dialog er fastlagt i traktaterne (Johannsen & Pedersen 2005). EU's betydning for institutionaliseringen af relationerne mellem stat og civilsamfund underbygges af, at i modsætning til repræsentanter for BSP-regeringen svarede hovedparten av svarpersonerne fra Simeon Sakskoburggotskis regering, at deres embedsmænd *altid* har kontakter til civilsamfundsgrupper.

At EU-tilpasningsprocessen har betydning understøttes også af, at institutionaliseringensgraden af civilsamfundskontakte ifølge vores svarpersoner generelt har været svag og *ad hoc*-baseret. Undtagelsen herfor er BSP-regeringen, hvor kontakter til civilsamfundsorganisationer var formaliseret og institutionaliseret, men i øvrigt ganske få. På den anden side angiver repræsentanter for SNB-regeringen, at deres civilsamfundskontakte skete enten *ad hoc* eller, og mere typisk, i uformelle fora. Selvom der er sket en øget institutionalisering af forholdet, har dette således ikke nødvendigvis ført til mere formel og institutionaliseret inddragelse af civilsamfundsorganisationerne.

Tætte relationer til civilsamfundsorganisationer har ifølge 72% af respondenterne ikke i væsentligt omfang ført til, at de har følt et

i retningen af større samarbejde. Den ændring skete ikke mindst under BSP-regeringen, der ifølge Manolov førte en ikke-integrerende politik over for den tidligere kommunistiske fagforening, hvilket til gengæld fik den til at søge samarbejde med Podkrea.

pres for at initiere ny lovgivning. Tværtimod opfattes kontakter til civilsamfundet i form af lobbyisme som en klar fordel for politik-formulering og -implementering. For det første fordi lobbyisterne bidrager med relevant information, der ellers vil være vanskelig at opnå, og for det andet fordi tilslutning fra civilsamfundsaktører bidrager med støtte til regeringens politik. 28% inddrager desuden hyppigt civilsamfundsaktører i implementeringsprocessen, selvom dette kan medføre problemer med at fastholde de politiske intentioner i implementeringsfasen. Det er primært svarpersoner fra UDK-regeringen, der har oplevet, at kontakter til civilsamfundet har resulteret i et negativt pres på regeringen. Selvom UDK-regeringen var mere åben end de øvrige regeringer over for civilsamfundet, har svarpersonerne fra denne regering altså også oplevet de negative sider af denne åbenhed.

Den negative side af inklusion ligger i, om åbenhed over for civilsamfundsaktører bidrager til korruption eller anden form for irregulær politisk og forvaltningsmæssig praksis. Ifølge Transparency Internationals målinger er korruption et betydeligt problem i Bulgarien, og selvom korruptionsmålet er faldet siden slutningen af 1990erne, placeres Bulgarien i 2004 fortsat med en værdi på 4,1 på Transparency Internationals skala.⁷ Et væsentligt problem ved korruptionsmålinger er, at befolkningen ofte overrapporterer omfanget af korruption, blandt andet fordi alle ved, det finder sted, og dermed tror, at det er almindelig praksis (Pedersen & Johannsen 2005). Også andre undersøgelser indikerer imidlertid et højt korruptionsniveau: 29% af den bulgarske befolkning bliver for eksempel afkryævet bestikkelse af toldere, 20% af politiet og 19% af læger i det offentlige sundhedsvæsen (Giatzidis 2002: 65). Vores undersøgelse af elitens opfattelse af korruptionens omfang støtter også Transparency Internationals iagttagelser: 84% af svarpersonerne mener, at misbrug af offentlige embeder er et generelt kendetegn ved det bulgarske samfund. Samtidig rapporterer 51%, at de har konkret viden om bestikkelsessager i eget eller andres ministerier, 42% har selv oplevet forsøg på bestikkelse, og 80% har hørt om sådanne forsøg i andre ministerier.

Det bemærkelsesværdige ved vores undersøgelse er ikke, at eliten mener, at korruption i Bulgarien er udbredt. Det bemærkelsesværdige er i højere grad, at korruption *ikke* er hyppigst på de lavere administrative niveauer (politi, toldere, sundhedsvæsnet etc.), men

⁷ Værdien 10 på Transparency Internationals skala udtrykker det mest korrupte og 1 det mindst. Sammenlignet med andre tidligere kommunistiske lande ligger Bulgariens korruptionsværdi højt, men på linje med for eksempel Tjekkiet (www.transparency.de).

derimod blandt topembedsmænd (81%) og ministre/statssekretærer (75%). Korruption på de højere administrative niveauer er – set ud fra et demokratiperspektiv – væsentlig mere problematisk, end hvis den forekommer som en slags brugerbetaling til politi og toldere. Korruption blandt topembedsmænd indebærer som oftest, at samfundsaktører opnår en fordel, som de ikke ville være berettiget til, hvis man skulle følge samfundets gældende lovgivning. I modsætning hertil er korruption på de lavere niveauer ofte udtryk for at befolkningen aftvinges betaling for at modtage ydelser, som de i øvrigt er berettiget til ifølge gældende regler (Pedersen & Johannsen 2005). Den udbredte korruption i toppen af det bulgarske samfund hænger således godt sammen med, at 77% af svarpersonerne finder, at det er muligt for private at undrage sig offentlige regler, hvilket igen er udtryk for, at de demokratisk trufne beslutninger reelt omstødes under implementeringen.

Samtidig med at vores svarpersoner anser korruption som et betydeligt problem, finder 75%, at håndhævelsessystemet, domstole og anklagemyndighed, ikke er tilstrækkelig effektive til at imødegå korruption. Bedre håndhævelse er imidlertid ikke den eneste og måske heller ikke den mest effektive måde at bekæmpe korruption i den offentlige sektor på. Knap halvdelen af vores svarpersoner (49%) peger således på, at den væsentligste årsag til korruption er lav moral. Håndhævelsessystemet kan heller ikke løse problemet med lave offentlige lønninger, hvilket angives som den næst hyppigste årsag til korruption.

Ser man på svarene om korruption fra de forskellige regeringsperioder, er der en tendens til, at bevidstheden om korruption og opfattelsen af, at korruptionen findes i betydeligt omfang, er størst blandt personer med tilknytning til UDK-regeringen. UDK-regeringen var også den regering, der har haft de mest hyppige kontakter til civilsamfundsorganisationer. Det er dog ikke omfanget, men netop karakteren af relationerne mellem stat og civilsamfund, der er væsentlig for, om kontakterne resulterer i korruption og misbrug. Det understreges af, at korruptionsniveauet faktisk faldt, efter UDK-regeringen kom til.

Bulgariens politiske liv frem til valget 2005 og efter

Bulgariens politiske omvæltning har været præget af kaos og ustabilitet med skiftende regeringer. Valgresultaterne har oftest vist et relativt tæt løb mellem forskellige politiske partier. Bortset fra den nuværende storkoalition er det kun under UDK-regeringen (1997–

2001), at landets regering haft flertal for egen politik. Statsminister Ivan Kostov formåede også at skabe en sammenhængende politik gennem en stærk ledelse. Det interne konfliktniveau i regeringen tiltog imidlertid igen efter 2001, blandt andet fordi Simeon Sakskoburggotski forsøgte at gennemføre sin politik alene via sine ministre og udenom såvel parlamentsgruppen som civilsamfundsorganisationerne. I dag favner Sergej Stanisjevs regering et videre politisk spektrum end nogen anden tidligere ordinær bulgarsk regering.

Skønt samarbejde med civilsamfundsgrupper i dag er formaliseret og institutionaliseret, tyder holdninger blandt vore svarpersoner med tilknytning til SNB-regeringen (2001–05) på, at dette primært er sket, fordi det er en del af EU-kravene og ikke som en følge af ønske om at lytte til og indarbejde alternative forslag og synspunkter. Samtidig har et overordnet fælles ønske om EU-medlemskab siden 2000 bidraget til, at politiske konflikter i nogen grad er dæmpt med henblik på at gennemføre transponeringen af EU's *acquis* hurtigt og problemfrit.

Det meget fragmenterede valgresultat i juni 2005 giver grund til at være urolig for landets fremtidige politiske udvikling. Den demokratiske konsolidering bygger ikke på en solidt funderet demokratisk kultur, med respekt for oppositionen og aktivering af civilsamfundet. Billedet, der tegner sig fra vore elite-interview for perioden 1990 og frem, viser derimod regeringer præget af interne konflikter og manglende koordinering. Hvorvidt den siddende storkoalition vil lykkes bedre end foregående regeringer, er endnu et åbent spørgsmål.

Litteratur

- Amin, Ash & Jerzy Hausner (red.) (1997) *Beyond Market and Hierarchy: Interactive Governance and Social Complexity*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Barany, Zoltan (2002) Bulgaria's Royal Election. *Journal of Democracy* 13 (2): 141–55.
- Bernhard, Michael (1996) Civil Society after the First Transition: Dilemmas of Post-Communist Democratization in Poland and Beyond. *Communist and Post-Communist Studies* 29 (3): 309–30.
- Dainov, Evgeni (1998) *The Awakening. A Chronicle of the Bulgarian Civic Uprising of January–February 1997*. Sofia: Centre for Social Practices, Open Society.
- Dalgaard, Helle (2002) Bulgarien – overraskelsernes scene. *Nordisk Østforum* 16 (4): 433–49.
- Dimitrov, Vesselin (2001) *Bulgaria. The Uneven Transition*. London: Routledge.
- Evans, Peter (1995) *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Freedom House (2004) *Nations in Transit, Bulgaria* (www.freedomhouse.org/research/nittransit/2004/bulgaria2004.pdf).
- Geddes, Barbara (1994) *Politician's Dilemma: Building State Capacity in Latin America*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Genov, Nikolai (2003) Understanding Politics in Bulgaria. *Demstar Research Paper* no. 15. Århus: Department of Political Science, Aarhus University.
- Giatzidis, Emil (2002). *An Introduction to Post-Communist Bulgaria. Political, Economic and Social Transformation*. Manchester: Manchester University Press.
- Goetz, K. H. & B. G. Peters (1999) *Institutional Theory and Political Executives: Creating Executive Organizations in East and West*. Paper præsenteret på Conference on Institutional Theory in Political Science, University of Strathclyde, Skotland.
- Johannsen, Lars & Karin Hilmer Pedersen (2005) *The Cohesion of European Democracy: The Consolidation of Democracy in Central and Eastern Europe*. Paper præsenteret på ECPR Joint Sessions of Workshops, Granada, Spanien.
- Johannsen, Lars & Karin Hilmer Pedersen (2006) The Responsive State: Openness and Inclusion in the Policy Process. *Social Development Papers*. Washington, D.C.: The World Bank.
- Leftwich, Adrian (1995) Bringing Politics Back In: Towards a Model of the Developmental State. *The Journal of Developmental Studies* 31 (3): 400–27.
- Linz, Juan J. & Alfred Stepan (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
- Pedersen, Karin Hilmer & Lars Johannsen (2005) Corruption: Commonality, Causes & Consequences. Comparing 15 Ex-Communist Countries. Paper præsenteret på den 13. NISPacee Annual Conference, 19.–21. maj, Moskva, Rusland.
- Shugart, Matthew Soberg & John M. Carey (1992) *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stepan, Alfred & Cindy Skach (1993) Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation: Parliamentarianism versus Presidentialism. *World Politics* 46 (1): 1–22.
- Vachudova, Milada Anna (2005) *Europe Undivided. Democracy, Leverage, & Integration After Communism*. Oxford: Oxford University Press.
- Weiss, Linda (1998) *The Myth of the Powerless State: Governing the Economy in a Global Era*. Cambridge: Polity Press.
- Ziegler, Charles E. (1987) *Environmental Policy in the USSR*. Frances Pinter: London.

Velkommen til Internett

Balkan: mellom fortid og fremtid

Jakub M. Godzimirski
internettmedarbeider

21. november 2005 feiret man 10-årsdagen for undertegnelsen av Daytonavtalen. Ved å knesette prinsippet om en felles bosnjakisk-kroatisk-serbisk statsdannelse satte denne avtalen et (midlertidig) punktum for de nesten fire år med krig og konflikt som ledet oppstykkingen av det tidligere Jugoslavia i en rekke nye stater. Prisen for opprettelsen av de nye statene var høy – mange måtte bøte med livet, mens andre ble drevet på flukt. Da de serbiske styremaktene igjen tydde til maktbruk for å løse politiske problemer, denne gang i Kosovo, besluttet Vesten derfor raskt å gripe inn. Etter en kort flykampanje mars-juni 1999 ble de serbiske styrkene trukket tilbake fra Kosovo. Det betyr imidlertid på ingen måte at problemene på Balkan nå er løst. Krigene og fordrivelsen på 1990-tallet har skapt nye og dype skillelinjer mellom folkegrupper som i mange århundrer har levd side om side i denne turbulente regionen.

En av faktorene som bidro sterkt til at konfliktene på 1990-tallet ble så blodige, var måten lokale politiske entreprenører brukte og misbrukte lokale

nasjonale myter på, og dermed nørte opp under etniske, religiøse og kultuelle motsetninger. Med utgangspunkt i tematikken i Pål Kolstøs artikkel i denne utgaven av *Nordisk Østforum* har vi denne gang valgt å presentere en oversikt over balkanske ressurser på nettet. Oversikten er delt i to. I den første delen skal vi presentere ressurser med informasjon om historiske forhold i regionen og samlinger av lenker til nettressurser om enkeltland. I den andre skal vi presentere «offisielle» ressurser fra alle land i regionen, dvs. nettsteder opprettet og vedlikeholdt av nasjonale myndigheter. I noen tilfeller vil vi også presentere disse landenes offisielle versjoner av egen historie, det man kan beskrive som deres offisielle historiske diskurser eller myter, i den grad disse presenteres på offisielle nettsteder.

Balkan på Internett

For å kunne forstå mer av konfliktene på 1990-tallet må man begynne med å rette blikket mot fortiden. Mange eksperter har trukket frem Balkans

kompliserte historie for å forklare at opplosningen av det tidligere Jugoslovakia ble en så blodig affære. Men man bør kanskje ikke bebreide historien, men snarere enkelte politiske aktørers uvettige bruk av denne som et politisk virkemiddel for å tjene kortsliktige politiske interesser. For å få en bedre forståelse av de historiske prosessene som har bidratt til å forme regionen, mener jeg det er et godt utgangspunkt å nærme seg regionen utenfra, og se på hvordan den blir sett på av utenforstående. Vi skal derfor begynne med å presentere de viktigste vestlige sentra for forskning om Balkan.

En kort innføring i Balkans historie finner man her:

www.lib.msu.edu/sowards/balkan/

Blant vestlige forskningssentre og -miljøer som forsker på Balkan, er ett av de viktigste franske L'Association française d'études sur les Balkans (AFEBAK) som utgir tidsskriftet *Balkanologie*. Mer informasjon om denne organisasjonen og tidsskriftet finner man på adressen

www.afebalk.org/index.php3

Et annet viktig senter for balkanstudier er Istituto per l'Europa Centro-Orientale e Balcanica ved Universitetet i Bologna:

www2.spfo.unibo.it/balkans/eurobalk.html

Blant tyske forskningssentre med fokus på Balkan er kanskje det viktigste Südost-Institut i München. Dette instituttet utgir *Südosteuropa – Zeitschrift für*

Gegenwartsforschung. Mer informasjon om instituttet og dets virksomhet finnes på adressen
www.suedost-institut.de/index.htm

Av de mange britiske sentre for balkanstudier vil jeg trekke frem tre. Det viktigste er Centre for South-East European Studies ved School of Slavonic and East European Studies (SSEES) i London:

www.ssees.ac.uk/seecent.htm

I tillegg må nevnes South East European Studies i Oxford (SEESOX) og Bosnia Institute i London, som vi finner på følgende adresser:

www.sant.ox.ac.uk/esc/southeasteur.shtml

www.bosnia.org.uk

Også Centre for South East European Studies i Sofia, Bulgaria, gir mye nyttig informasjon om regionen. Adressen er
www.csees.net/index.php

Blant overnasjonale forskningsinitiativer fortjener spesielt to vår oppmerksomhet. Det første er Balkan Academic News, som er tilgjengelig på følgende to adresser:

<http://groups.yahoo.com/group/balkans/>

www.seep.ceu.hu/balkans/

Det andre er South East European Educational Cooperation Network, opprettet med støtte fra flere lokale og internasjonale aktører:

www.see-educoop.net/

Balkans historie og nettressurser

Jugoslavia

En stor samling lenker til informasjon om Jugoslavias historie mellom 1918 og 1955 finner man på Virtual History Projects sider. Adressen er
<http://vlib.iue.it/history/europe/yugoslavia.html>

En god oversikt over andre nettressurser om Jugoslavia (dekker Serbia og Montenegro) finner man på denne adressen:

www.ssees.ac.uk/yugoslav.htm

For mer stoff om serbisk kultur, samt informasjon om historie og språk, kan man oppsøke adressen

www.rastko.org.yu

Et viktig element i serbernes selvforslælse og forhold til naboen var erfaringene fra annen verdenskrig, og særlig historien om massedrapene i Jasenovac-leiren. Mer informasjon om Jasenovac finner man her:

www.jasenovac.info/?lang=en

Her finnes også en lenkesamling til mer stoff:

www.jasenovac.info/?lang=en&s=veze

Et annet viktig moment i Serbias nyere historie er krigen i Kosovo, en krig som endte med serbisk nederlag og som bidro til Milosevic-regimets fall. At denne krigen fortsatt er et ømtålig tema kan vi se ved å gå til Wikipedias sider med informasjon om Kosovo-krigen og debatten rundt denne fremstillingen:

http://en.wikipedia.org/wiki/Category:Kosovo_War

http://en.wikipedia.org/wiki/Talk:Kosovo_War

Kroatia

En god samling lenker til ressurser med informasjon om kroatisk historie finner man her:

<http://vlib.iue.it/history/europe/croatia.html>

For en god oversikt over ressurser med informasjon om dagens Kroatia, se

www.ssees.ac.uk/croatia.htm

Bosnia-Hercegovina

Også for bosnisk historie er sidene til Virtual History Project et godt utgangspunkt:

<http://vlib.iue.it/history/europe/Bosnia>

Flere lenker med informasjon om Bosnia er å finne her:

www.ssees.ac.uk/bosnia.htm

http://en.wikipedia.org/wiki/Bosnia_and_Herzegovina

Slovenia

Igjen vil jeg anbefale de to samme nettstedene, nemlig Virtual History Project og SSEES. For Slovenias vedkommende er adressene

<http://vlib.iue.it/history/europe/Slovenia/index.html>

www.ssees.ac.uk/slovenia.htm

Makedonia

Når det gjelder Makedonias historie vil jeg i tillegg til Virtual History Projects side, som vi finner på
[http://vlib.iue.it/history/europe/
Macedonia/index.html](http://vlib.iue.it/history/europe/Macedonia/index.html)

også presentere en mer mytisk fremstilling. Sistnevnte finnes på et nettsted som kalles History of Macedonia. Personene som står bak dette nettstedet gir følgende begrunnelse for sitt prosjekt: «This website is dedicated to the struggle of the Macedonian nation and its documented 25 centuries of history. We are Macedonians, not Greeks, not Serbs, not Bulgarians, not Slavs. (...) we are Macedonians just like our ancestors who conquered the Persian Empire and ruled the known world for centuries before Rome was even a power. (...) The Macedonians are the oldest European nation who had continuously existed for more than 2,500 years, and Macedonia was the first large territorial state with an effective centralized political, military and administrative structure to come into being on the continent of Europe.»

Adressen er

www.historyofmacedonia.org

For en samling med lenker til kanskje litt mer objektiv informasjon om Makedonia, se nettstedet til SSEES:

www.ssees.ac.uk/macedon.htm

Albania

Lenker til informasjon om Albanias historie er samlet på denne adressen:
[http://vlib.iue.it/history/europe/albania.
html](http://vlib.iue.it/history/europe/albania.html)

Og mer informasjon om dagens Albania, dets politiske system og samfunn finner vi på
www.ssees.ac.uk/albania.htm

Bulgaria

Informasjon om nettbaserte ressurser om Bulgarias historie finnes på
[http://vlib.iue.it/history/europe/
bulgaria.html](http://vlib.iue.it/history/europe/bulgaria.html)

Og SEES har igjen en svært nyttig samling av lenker til mer samtidig informasjon om Bulgaria:

www.ssees.ac.uk/bulgaria.htm

Romania

Og til slutt, for Romanias vedkommende er de tilsvarende adressene
[http://vlib.iue.it/hist-romania/Index.
html](http://vlib.iue.it/hist-romania/Index.html)

www.ssees.ac.uk/romania.htm

Balkan – offisielle nettressurser

Til slutt skal vi gå gjennom adressene til det offisielle Balkan, dvs. adressene til statlige myndigheter, og den offisielle versjonen av historien.

Slovenia

For Slovenias vedkommende finner vi presidenten, regjeringen og parlamentet på hhv.

www.up-rs.si

www.vlada.si

www.dz-rs.si

Den offisielle versjonen av landets historie er presentert på adressen
www.uvi.gov.si/eng/slovenia/in-brief/history/

Bosnia-Hercegovina består av to konstituerende deler, Føderasjonen og Republika Srpska. Regjeringen i føderasjonen har adressen
www.fbihvlada.gov.ba

Kroatia

Det kroatiske parlamentet har nettadressen
www.sabor.hr

Presidentembetet og regjeringen presenteres på adressene
www.predsjednik.hr
www.vlada.hr

For Republika Srpska finner vi president, regjering og parlamentet på følgende adresser:

www.predsjednikrs.net
www.vladars.net
www.narodnaskupstinars.net

Bosnia-Hercegovina

Dayton-avtalen la grunnlaget for et komplisert politisk system i Bosnia-Hercegovina med tanke på å skulle ivareta forskjellige etniske gruppens ulike interesser. Selve teksten til Dayton-avtalen finner man på følgende adresser:

www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=380
www1.umn.edu/humanrts/icty/dayton/daytonaccord.html

På nasjonalt nivå har man felles parlament, regjering og et kollektivt presidentskap. Parlamentet har nettadressen
www.parlament.ba

Den nasjonale regjeringen (ministrerrådet) finner vi på
www.vijeceministara.gov.ba

Og det kollektive presidentskapet (som består av en bosnjak, en kroat og en serber) har adressen
www.predsjednistvobih.ba/

Serbia og Montenegro

Når det gjelder rest-Jugoslavia, dvs. Serbia og Montenegro, finner man hjemmesidene til presidenten (i engelsk versjon), regjeringen og parlamentet på føderalt nivå på

www.predsednik.gov.yu/?change_lang=en
www.gov.yu
www.parlament.gov.yu

En god oversikt over offisielle nettressurser i Serbia og Montenegro er ellers
www.gov.yu/start.php?je=e&id=9

Serbia

I den serbiske delrepublikken har presidenten, parlamentet og regjeringen (sistnevnte i engelsk språkdrakt) følgende adresser:

www.narodnakancelarija.srbija.yu
www.parlament sr.gov.yu
www.srbija sr.gov.yu/?change_lang=cr

Montenegro

Og sidene til den montenegrinske regjeringen og parlamentet finnes på hhv.

www.gom.cg.yu
www.skupstina.cg.yu/

For en god oversikt over det offisielle Montenegro, se
www.montenegro.yu

Makedonia

Lenker til ressurser om det offisielle Makedonia:

www.vlada.mk/linkovi.htm

Regjeringen og presidenten har følgende adresser:

www.vlada.mk
www.president.gov.mk/

Albania

Informasjon om hhv. presidentembetet, regjeringen og parlamentet (engelske versjoner) finnes på

www.president.al/english/pub/default.asp
www.parlament.al/english/eng-ver.html
www.keshilliministrave.al/english/default.asp

For en kortversjon av Albanias offisielle historie, slik den blir presentert av albansk UD, se
www.mfa.gov.al/english/info.asp

Bulgaria

For Bulgaria er nettadressene til presidenten, regjeringen og parlamentet

www.president.bg

www.government.bg

www.parliament.bg

Også her koster vi på oss en titt på den offisielle versjonen av landets historie:

www.government.bg/cgi-bin/e-cms/vis/vis.pl?s=001&p=0159&n=000002&g=

Romania

Romanias president har adressen

www.presidency.ro

På denne siden kan man for øvrig finne den rumenske presidentens syn på Romanias historie:

www.presidency.ro/?_RID=htm&id=1

Regjeringens hjemmeside (i engelsk versjon) finnes på
www.gov.ro/ingleza/index.php

Parlamentet er et tokammersystem, og overhuset (sentatet) og underhuset har følgende adresser:

www.senat.ro/PaginaPrincipala.aspx
www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=103&idl=2

Debatt

Svar til Erik Kulavig

Åsmund Egge
professor i historie ved
Universitetet i Oslo

Erik Kulavig har i *Nordisk Østforum* nr. 3, 2005 en replikk til min anmeldelse av hans bok *Stalins hjemmefront 1941–1945* i *Nordisk Østforum* nr. 2, 2005. Kulavig har åpenbart problemer med å lese innenat. For det første hevder han at jeg på et punkt tillegger ham det motsatte synspunkt av det han gir uttrykk for og søker å beleggje dette med å sette et sitat fra boken opp mot min gjengivelse av hans argumentasjon. Leser man disse sitatene, vil man se at det overhodet ikke er noen motsetning mellom Kulavigs tekst og min gjengivelse av den. Og mitt saklige poeng står fast: Det er ikke overbevisende argumentert når Kulavig på den ene siden hevder at det var en fordel å være partimedlem for så å hevde at det var vanskelig å rekruttere nye partimedlemmer og at det endatil kunne være betydelig motstand mot å bli partimedlem.

Kulavig skriver videre at jeg «belærer» ham om at når NKVDs innberetninger om folkestemningen var overveiende positive, «så var det uttryk for, at situationen ikke var særlig kritisk». Heller ikke her er innenlatesningen imponerende. Det jeg skriver er at det er mulig å tolke dette kildematerialet på en annen måte enn Kulavig gjør. Han leser beretningene «mot deres intensjon» og argumenterer for at unntakene fra det overveiende positive bilde rapportene gir, ikke var så fåtallige og ubetydelige som beretningene gir inntrykk av. En annen tolkning vil ta utgangspunkt i at NKVDs oppgave nettopp var å avsløre kritikk og negativ omtale av regimet og at nidkjærhet i tjenesten snarere ville føre til overdrivelser enn til bagatellisering av eksempler på slike negative foreteelser. Og vi vet jo hva mangel på nidkjærhet i tjenesten kunne føre til i Stalin-tiden ... Jeg tar ikke stilling til hvilken av disse tolkningene som er

mest fruktbar. Jeg kan imidlertid ikke se noen overbevisende grunner til at Kulavigs tolkning har mer for seg enn den alternative jeg presenterer. For øvrig peker jeg mer generelt på det problematiske ved slike rapporter brukt som kilder.

Ifølge Kulavig «belærer» jeg ham også om at selv om Stalins regime i ekstrem grad bygget på tvang og vold, var det deler av befolkningen som identifiserte seg med regimet og viste oppofrende hengivenhet for «byggingen av sosialismen». Men det har ikke vært hans mål å skildre totaliteten, skriver Kulavig. Mitt poeng her er at uvilje og motstand mot det stalinistiske regimet i deler av befolkningen er godt kjent og er ikke på noen måte blitt underkomunisert av historikerne, slik Kulavig synes å mene – bortsett fra i Sovjetunionen selvfølgelig. Det ville ha vært mer interessant, og bidratt mer til en bedre forståelse av Stalin-tiden – og mer generelt av sovjetperioden i russisk historie – å søke forklaring på det paradokset som ligger i regimets tvang og vold på den ene siden og den ikke ubetydelige oppslutning om regimet på den annen.

Kulavigs sentrale tese om Stalins tofrontskrig (understreket av bokens tittel) – mot Hitler-Tyskland og mot sitt eget folk – er av en historiker som opplevde krigen som sovjetborger blitt karakterisert som «i hovedsak en postsovjetisk løgn» (se Aleksander Kans anmeldelse av Kulavigs bok i *HIFO-nytt*, nr. 5/6 desember 2005). I sin iver etter å finne eksempler på uvilje og motstand mot regimet, har Kulavig benyttet seg av tvilsomme tolkninger av et problematisk kildemateriale, og presentert tvilsomme konklusjoner om stemningen i den sovjetiske befolkning.

Bokomtaler

Membership or Partnership: The Relations of Russia and Its Neighbours with NATO and the EU in the Enlargement Context

Ingmar Oldberg

FOI-R-1364-SE

Stockholm: FOI/Swedish Defence Research Agency 2004

88 s., ISSN 16501942

Omtalt af **Mette Skak** [lektor, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet]

Baggrunden for denne bog er udvidelsen af EU og NATO foråret 2004, som i bogens forord præsenteres som «the most spectacular change of the security political landscape in the Baltic Sea region and in Europe at large since the dissolution of the Soviet Union» (s. 7). Emnet for Ingmar Oldbergs analyse er, hvordan Rusland og de andre vestlige SNG-lande har reageret på udvidelsen, herunder hvordan det spiller ind på deres indbyrdes forhold, navnlig på de bilaterale forhold mellem Rusland og hhv. Belarus, Moldova samt Ukraine. Oldberg er selv historiker og vil være velkendt som østforsker blandt mange af *Nordisk Østforums* læsere. Bogen præsenteres også som et produkt af arbejdet i FOIs Ruslandsgruppe, dvs. som led i gruppens løbende opdatering af analysen af Ruslands militære kapaciteter for det svenske forsvarsministerium. Det vidner altsammen om, at Sverige måske netop som følge af sin neutrale status og trods ophøret af den kolde krig stadig placerer Rusland i en trusseloptik. Bortset fra det, er det skam ikke nogen forældet analyse, der her lægges frem; tværtimod er den opdateret til og med efteråret 2004, hvor den blev udgivet.

Vægten ligger på en faktuel beskrivelse af udviklingen i Ruslands og de øvrige vestlige SNG-landes EU- og NATO-politik såvel som EUs og NATOs approach til deres nye SNG-naboer. Det er især medlemskabet af EU og/eller NATO – om det er realistisk

og dets eventuelle implikationer – der er genstand for Oldbergs opmærksomhed. Det skal siges, at det kun får en ret skitseagtig behandling, men væsentlige pointer er med og Oldbergs vurderinger af situationen virker generelt plausible. Trods bogens beskedne omfang bygger den tydeligvis på en omfattende research i mange forskelligartede kilder, også russiske, men tilsyneladende kun skriftlige, for der nævnes intet om eliteinterviews eller lignende, hvilket ellers kunne være naturligt.

Det bedste ved bogen er for mig at se den implicitte afstandtagen til diskursanalyesen i Oldbergs metodepræsentation. Alt for ofte sælges analyser af russisk udenrigspolitik nemlig under falsk varebetegnelse: I praksis får læseren kun en mængde information om den russiske udenrigspolitiske elites syn på dette og hint, bygget op som en præsentation af de forskellige «skoler», den atlantiske, den eurasiatiske, den gammelkommunistiske/chauvinistiske osv., men ingen eller kun sparsom information om konkrete initiativer, altså konkrete udenrigspolitiske handlinger fra den russiske regerings side. Men ikke her! Tværtimod præsenterer Oldberg «the actors' views as well as their actions» (s. 10) og citerer i den forbindelse selveste Karl Marx: «Every step of real movement is more important than a dozen programmes» (s. 11). Denne indsigt ville klæde mange diskursanalytikere: De gør sig i virkeligheden arbejdet for let ved kun at analysere politisk retorik; noget, som nogle fortalere for diskursanalyse er udmærket klar over truer metoden med at degenerere til lændestolsforskning (jfr. Iver B. Neumann i *Millennium. Journal of International Studies* 31 (3): 628).

Med andre ord spilder Oldberg ikke læserens tid med at tærske langhalm på alskens verbale udgydelser, men kontrasterer løbende det retoriske niveau med den udenrigspolitiske praksis. På den ene side er der Ruslands kldsede, ofte modproduktive erklæringer om sine særinteresser i SNG-området, på den anden side, og nok mere relevant, Ruslands øgede reelle magt over sine SNG-partnere som følge af Ruslands økonomiske vækst og de russiske virksomheders opkøb af aktiver (s. 60). Denne integration fra neden kombineret med tiltag fra oven såsom Single Economic Space-konceptet fra september 2003 for Rusland, Belarus, Ukraine og Kasakhstan kan vise sig problematisk både, hvad angår EU-samarbejdet for de fire lande og måske deres optagelse i WTO, påpeger Oldberg; et perspektiv som man kan se også Putin er nervøs for.

Sagen er jo, at den russiske ideologiske offensiv mod NATO har skygget for det faktum, at EU og dens udvidelse er en langt mere relevant og gennemgribende problemstilling at forholde sig

til. Den pointe kommer desværre ikke så klart frem i Oldbergs analyse, og det er et af mine få kritikpunkter. EU som aktør og hele EU-integrationen med dens tilpasningslogik er et unikt fænomen i international politik, for den påvirker også ikke-medlemmer, der grænser op til EU, dvs. Norge og Schweiz og nu også Rusland anderledes mærkbart end NATOs udvidelse. Det forhold, at mere og mere af Europa – uanset landenes formelle EU-status – retter mere og mere ind efter *acquis communautaire*, dvs. EU-markedets utallige konkrete standarder, vil før eller siden slå igennem i det russiske erhvervsliv. Jeg tror, at heri ligger Ruslands eneste, men samtidig reelle EU-medlemskabsoption. Indtil videre handler EUs forhold til Rusland dog primært om, at der er for mange topmøder og for lidt indhold (s. 31). Faktisk mener Oldberg, at der er større afstand mellem EU og Rusland end mellem NATO og Rusland, idet EU endnu mere end NATO – efter Beslan – prioriterer et fælles politisk-etisk værdisæt som betingelse for et intimt samarbejde (s. 75–76, jfr. s. 45).

Hverken EU–Rusland- eller NATO–Rusland-forholdet udgør imidlertid et sikkerhedsfællesskab, lyder Oldbergs hovedkonklusion (s. 76), snarere minder forholdet om det pragmatiske samarbejde, der udvikledes de sidste årtier af sovjetperioden, hvor man blot styrede uden om de områder, hvor der var konflikter. Selv om det teoretisk set er enklere at optage Rusland i NATO end i EU, skal man derfor ikke tro, at det scenario er nært forestående, tværtimod. Dels har Rusland åbenlyse problemer med at leve op til NATOs normer om civil kontrol med militæret, demokrati, menneskerettigheder, retsstat samt fredelig løsning af etniske og territorielle konflikter, dels, argumenterer Oldberg, ville et medlemskab af NATO gøre Rusland til en andenrangsmagt i forhold til USA ligesom alliancen ville lægge bånd på Ruslands handlefrihed i international politik i en hidtil uset grad og gå stik imod den russiske udenrigspolitiske elites indgroede neorealisme (s. 16). Bortset fra det er der kommet mere substans og goodwill i forholdet mellem Rusland og NATO i årene efter 11. september 2001, idet det uteinkelige – NATOs optagelse af de baltiske lande som medlemmer – jo er sket, endda i god ro og orden. I 2004 kom det til 35 fælles øvelser inden for områderne fredsbevarelse, evakuering samt fælles øvelser i Nordatlanten og på Kolahalvøen.

Resten af bogen drøfter udviklingen med hensyn til Belarus, Moldova og Ukraine, de andre genstande for EUs nye naboskabs-politik fra 2003 (i fodnote 64, s. 29, har der indsneget sig en trykfejl: «March 2004»). Det er en informativ og meget læseværdig

orientering om problemer og tendenser med hensyn til de øvrige vestlige SNG-landes forhold til henholdsvis EU, NATO og Rusland. Belarus er den mest genstridige og bizarre partner på grund af præsident Lukasjenkos sovjetiske metoder og hans erklærede union med Rusland, men hver på deres måde rummer også Ukraine og Moldova og deres problemer med Rusland geo-, sikkerheds- og udviklingspolitiske udfordringer for Europa. Kort sagt er det en fin lille bog til en overkommelig pris!

Østersjøområdet: Studier av interaktion och barriärer

Jan Henrik Nilsson

Lund: Sisyfos förlag 2003

277 s., ISBN 9197490202

Omtalt av **Geir Hønneland** [dr.polit., leder av Russlands- og polarprogrammet ved Fridtjof Nansens Institutt]

Boken er forfatterens doktorgradsavhandling ved Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi ved Lunds universitet. Denne anmeldelsen er ikke ment å dublere doktorgradskommisjonens arbeid, men snarere å presentere boken for potensielle lesere.

Avhandlingens formål er å kartlegge og analysere interaksjonsmønstrene som har vokst fram i Østersjøområdet i perioden etter 1991. Den geografiske definisjonen av Østersjøområdet her faller ikke sammen med de områder som inngår i det politiske Østersjøsamarbeidet (Council of Baltic Sea States, CBSS). Dette var kanskje heller ikke å forvente i og med at sistnevnte kun har stater som medlemmer og således vanskelig kan karakteriseres som en «region». Nilsson inkluderer på sin side hele Sverige, Finland og Danmark (men altså ikke Norge) samt de tre baltiske landene i definisjonen, i tillegg til enkelte nordlige deler av Tyskland (f.eks. Hamburg og Berlin), Polen (inkl. Warszawa), Hviterussland (inkl. Minsk) og Kaliningrad og St. Petersburg i Russland. Studien fokuserer på 21 byregioner i dette området, valgt ut etter kriteriene om at de må ha en by med minst 100 000 innbyggere og en flyplass med internasjonal direkterute til andre deler av Østersjøområdet.

Teoretisk er stikkordet her integrasjon, særlig det forfatteren forstår som uformell integrasjon: flyten av varer, mennesker og informasjon innenfor et område (i motsetning til formell integrasjon i form av politiske samarbeidsordninger). Det viktigste empiriske materialet i studien er data om passasjertransport per fly mellom

de utvalgte byregionene i Østersjøområdet. Dette suppleres med informasjon om integrasjon på andre områder samt mer anekdotisk materiale fra forfatterens feltstudier i regionen.

Hovedstudien presenterer tall om passasjertransport fra de 21 byregionene i årene 1988, 1993, 1996, 1999 og 2001. Som ventet økte utenlandstrafikken i området betraktelig i perioden; det samme gjorde andelen som gikk på tvers av det gamle øst–vest-skillet. For eksempel gikk vesteuropeiske destinasjoner andel av utenlandstrafikken fra områdets østlige byregioner opp fra 24 % i 1988 til 58 % i 2001. Generelt var det også en forskyvning i disse byregionenes Vest-Europa-trafikk fra Tyskland til de nordiske landene. Utenlandstrafikken fra østeuropeiske byregioner til andre østeuropeiske destinasjoner ble i samme periode redusert; særlig har dette gått ut over trafikken til Moskva.

Den klareste tendensen i materialet er at Warszawa og de baltiske hovedstedene har tatt over rollen til St. Petersburg og Minsk som det viktigste utgangspunkt for internasjonal flytrafikk i Østersjøområdet. Nærmere 70 % av den internasjonale trafikken fra Tallinn gikk for eksempel til Norden i 2001, opp fra 0 % i 1988. Destinasjoner i Øst-Europa fikk på sin side redusert sin andel fra 85 til 7,5 %. Som forventet er det særlig trafikken til Finland og Sverige som er viktig for Tallinn. Endringene er ganske like (om noe mindre dramatiske) for Riga vedkommende; her er det imidlertid København som er den viktigste destinasjonen. Som forfatteren påpeker, har København (eller mer presist: Øresundregionen) tatt over for Moskva som Rigas viktigste port mot utenverdenen. Vilnius har også fått sin flygning til Øst-Europa redusert, men for Vilnius er Tyskland og andre vesteuropeiske land samlet sett viktigere destinasjoner enn Norden. Det samme gjelder Warszawa. Her var det imidlertid også i utgangspunktet (dvs. i 1988) mer trafikk på Vest-Europa enn hva tilfellet var i de baltiske hovedstedene.

Likevel er Warszawa blant «vinnerne» i materialet hva angår økning i utenlandstrafikken (absolutte tall) og andelen som går til vesteuropeiske destinasjoner. Den store «taperen» er St. Petersburg, hvor det har vært en absolutt nedgang i utenlandstrafikken. En liknende tendens kan observeres for Minsk vedkommende, men tallet for 2001 er i det minste på samme nivå som i 1988. I St. Petersburg og Minsk er også vesteuropeiske destinasjoner andel av utenlandstrafikken betydelig lavere enn hva den er i Warszawa og i de baltiske hovedstedene. Ser man på utenlandstrafikken internt i Østersjøområdets østlige del, er hovedtendensen en reduksjon i interaksjonen mellom de baltiske og polske byregionene på den

ene siden og de russiske og hviterussiske på den andre. Igjen er St. Petersburg og Minsk «taperne», mens Berlin kommer dårligst ut blant de vestlige byregionene. Warszawa har på sin side hatt den mest ekspansive utviklingen.

Hva sier så disse tallene oss? Forfatteren trekker fram som en hovedkonklusjon at Østersjøområdet ikke er en region og knapt nok kan ventes å bli det i overskuelig framtid. I området er det kun Norden inkludert Estland (og muligens Latvia) han klassifiserer som en makroøkonomisk region. Snarere betrakter han økningen i internasjonal flytrafikk fra de undersøkte byregionene som et uttrykk for en mer generell internasjonalisering og europeisk integrasjon. Hans anbefaling avslutningsvis er da også at EU bør være den institusjonelle arena for videre integrasjon i Østersjøområdet.

Det er nettopp bokens empiriske undersøkelse som er av størst interesse. Som helhet bærer boken litt for mye preg av å være en avhandling til å appellere til et bredere publikum. Den har elleve kapitler, og det er først i kapittel 8 at selve undersøkelsen presenteres. Sju kapitler med bakgrunn, teori og metodiske betrakninger (bl.a. flere omganger med områdets historiske utvikling) gjør den noe «baktung». Men som sagt: et solid empirisk arbeid som også er seg sine begrensninger bevisst.

Polen i Europa, en resa i historien 966–2005

Peter Johnsson

Stockholm: Carlsson Bokförlag 2005

421 s., ISBN 9172036710

Omtalt af **Søren Riishøj** [lektor, Institut for Statskundskab, Syddansk Universitet]

Gennem historien har Polen haft sine op- og nedture. Krige, opstande og skiftende grænser, ja delinger og ligefrem udslettelse har fulgt med. At skrive en bog om Polens omskiftelige, dramatiske historie er derfor både spændende, fascinerende og svært. Der er udgivet mange bøger om Polen, hovedsageligt på engelsk, mest skrevet af historikere. Bedst kendt er vel Norman Davies' værker. På skandinaviske sprog er udgivelserne derimod få, alene derfor skal en helt ny bog om Polen hilses velkommen. Peter Johnsson forsøger i sin fremstilling, som han meget passende kalder en «rejse i historien», at kombinere levende journalistik med historieskrivning, og dette er lykkedes på en fortrinlig måde. De rent historiske fremstillinger

kan ofte være for tunge, og mange er alt for detaljerede, hvorved læseren let mister overblikket. Det sker bestemt ikke ved læsning af Johnssons bog. Som journalist med mange år på bagen besidder han en fortinlig evne til at gøre fremstillingen levende og vedkommende. Som politolog med tilbøjelighed til det for «tunge» fagsprog kan jeg selv godt misunde denne evne hos journalisterne.

Forfatteren nærer åbenbart en kærlighed til Polen, men denne kærlighed forhindrer ikke Johnsson i at tage grundigt fat om de historisk ømfindlige emner som eksempelvis antisemitismen før, under og efter kommunismen. Under kommunismen forsvandt spørgsmålet om antisemitismen fra den politiske dagsorden. Som hos dagens politiske højrefløj var det ikke specielt jøerde, men «det polske folk» der ramtes af nazisternes masseudryddelser under anden verdenskrig. Antisemitismen blev under kommunismen aktiveret især i 1968, hvor det som fint beskrevet i bogen kom til en regulær udrensning af jøerde, drevet frem af «partisan-fløj» inden for det regerende kommunistiske parti. Samtidigt bliver kommunismen blandt enkelte medlemmer af dagens politiske højrefløj forbundet med jødisk påvirkning.

Gennem historien har Polen haft et konfliktfyldt forhold til Rusland, for en stor del forårsaget af Polens vanskelige geopolitiske placering mellem Tyskland og Rusland. Også i dag, hvor Rusland er reduceret til en svag stat med en økonomi på størrelse med Hollands og en befolkning, der daler med op mod en million om året, ser mange polakker Rusland som en «fjende» og «konkurrent». Som bekendt er forholdet til Tyskland og Frankrig heller ikke for godt lige for tiden, uanset EU-medlemskabet, mens de pro-amerikanske følelser til gengæld er meget stærke. Alt dette beskrives godt og nuanceret i bogen. Forholdet til Tyskland, Frankrig og USA diskuteres ivrigt i Polen i dag og især blandt intellektuelle, men intet synes at rokke ved historisk nedarvede stereotyper, uanset om «postkommunister» eller «højretraditionalister» har regeringsmagten. Også det på mange måder kontroversielle forhold til nabostaten Ukraine er både grundigt og levende beskrevet. Polen ønsker i dag indflydelse i Ukraine på Ruslands bekostning, men en «normalisering» støder uundgåeligt på problemer på grund af de blodige konfrontationer mellem Polen og Rusland i 1900-tallet.

Johnsson gør i bogen også meget ud af at medtage Polens forbindelser til de skandinaviske lande og naturligt nok især forbindelserne til Sverige, der i 1600-tallet under Vasa-dynastiet førte sig voldsomt frem i Polen. Også senere i historien har Sverige haft tætte kontakter til Polen. Under kommunismen og ikke mindst efter 1968

var Sverige således et hjemsted for mange eksilpolakker.

Bogen indeholder også oplysende afsnit om kulturen. Polen har fostret verdenskendte forfattere, filmfolk og komponister. Der er også et glimrende afsnit om den katolske kirkes rolle og om afdøde pave Johannes Paul II. Den katolske kirke har spillet en central rolle gennem Polens historie. Selv fremtrædende kommunister har haft en katolsk opvækst, ja endda oprådt som kordrenge i kirken, og mange medlemmer af det kommunistiske parti var aktive katolikker og støttede sågar Solidaritet. Ja, modsætningerne på det personlige plan er mange og overraskende. Johnsson fortæller således, hvordan den senere partileder Wojciech Jaruzelski med familie under krigen blev fordrevet til Sibirien, hvorfra den unge Wojciech senere sluttede sig til de kommunistisk orienterede polske tropper. Den handling ville hans katolske mor næppe have tilgivet ham.

Bogen har også et særskilt afsnit om sociale forhold med fokus på den regionale ulighed (Øst-Polen versus Vest-Polen) og den udbredte fattigdom i dagens Polen, ligesom der er et afsnit om udviklingen inden for polsk landbrug, der trods forandringer stadig er hjemsted for mange af de sociale tabere. Kort sagt, kommer bogen rundt om mange beslægtede emner.

Jeg skal ikke udelukke, at en historiker med Polen som speciale vil kunne finde diskutable passager i Johnssons bog. Men Johnsson gør selv meget ud af at medtage de diskussioner, der er blevet ført blandt historikere, for eksempel om Sveriges rolle i Polen. Selv har jeg kun få indvendinger, og de hører alle til «småtingsafdelingen». Således bør også Tjekkoslovakiet vel nævnes i gruppen af lande, der udgjorde mellemkrigstidens lille entente (s. 146). På side 332 siges, at valgsystemet fra 2001 favoriserede de store partier. Mig bekendt ændredes valgsystemet lige før 2001 til et rent proportionalt system, hvilket forhindrede, at SLD-UP alene fik et mandatflertal i Sejmen. Og jeg synes selv, det er at gå for langt at sige, at holdningerne i de østeuropæiske lande til krigen i Irak viser, at landene i Øst-Centraleuropa «inte bara har en gemensam historia utan också en gemensam politisk identitet» (s. 52). Der er efter min mening stadig betragtelige forskelle i politisk identitet de østeuropæiske lande imellem, og de mindre lande er vist heller ikke lige begejstret for den polske «enegang» i udenrigspolitiken og i forholdet til EU. Men dette beror naturligvis på en fortolkning, og Johnssons formulering behøver jo ikke at tages alt for bogstaveligt.

Det skal også nævnes, at bogen har både mange gode illustrative historiske kort og dertil også et fint billedmateriale. I afsnittene om dagens Polen kunne måske nok ønskes mere relevant statistik, even-

tuelt som bilag til bogen. Samtidig vil alt for mange tal og statistikker let kunne ødelægge en levende og fængslende fremstilling.

Johnsson giver bestemt ikke et glansbillede af det Polen, han tydeligt elsker højt. Tværtimod understreges meget stærkt de problemer, der er knyttet til antisemitisme, social ulighed, intolerance og (mangel på) demokratiske holdninger. Det valg, som Polen netop har afholdt (i september 2005), må give stof til eftertanke. Trods økonomisk vækst er Polen anno 2005 et modsætningsfyldt og også problemfyldt land, og der er faktisk mange gode grunde til at være bekymret for, hvad fremtiden bringer.

Johnssons bog kan kun stærkt anbefales. Jeg vil selv gøre mit bedste for at udbrede kendskabet til bogen i Danmark.

Doubting Democrats? A Comparative Analysis of Support for Democracy in Central and Eastern Europe

Jonas Linde

Örebro Studies in Political Science 10

Örebro: Örebro universitet 2004

291 s., ISBN 9176684083

Omtalt av **Elisabeth Bakke** [førsteamanuensis, Institutt for statsvitenskap, Universitetet i Oslo]

Doubting Democrats? er doktoravhandlinga til Jonas Linde. Formålet med avhandlinga har vore å analysere demokratisk konsolidering på massenivå gjennom ein komparativ analyse av folkeleg støtte til dei demokratiske regima i Sentral- og Aust-Europa. Resultatet er ei leseverdig bok der styrken særleg ligg i det komparative siktemålet og den empiriske analysen, men boka eignar seg også godt som oppslagsverk pga. alle tabellane. Avhandlinga er basert på haldningsdata frå *New Europe Barometer* og dekkjer perioden 1991–2001. Utanom dei åtte postkommunistiske landa som vart medlem av EU i 2004 (Estland, Latvia, Litauen, Polen, Tsjekkia, Slovakia, Ungarn og Slovenia) er også Romania og Bulgaria inkludert. Det teoretiske rammeverket bygger på David Eastons klassiske tredimensjonale modell for politisk støtte og Pippa Norris si vidareutvikling av denne. Avhandlinga er altså skriven innanfor ein politisk kultur-tradisjon.

Norris skil mellom fem objekt for politisk støtte: det politiske fellesskapet, regimeprinsipp, regimets effektivitet, regimeinstitusjoner og faktiske politiske aktørar. Desse kan plasserast på ein skala

der støtte til det politiske fellesskapet (staten) er den mest diffuse forma for støtte og støtte til konkrete politiske aktørar er den mest spesifikke. Linde fokuserer på dei tre i midten: prinsipiell støtte til demokratiet som den best moglege styreforma (eller det minste vondet), støtte til demokratiet slik det fungerer i praksis (*regime performance*) og støtte til dei demokratiske institusjonane. Ein hovudkonklusjon er at medan det er til dels omfattande misnøye i dei ti landa både med politiske institusjonar og måten demokratiet fungerer på, sluttar eit fleirtal opp om demokratiet som den beste måten å styre samfunnet på. Dette er også opphavet til tittelen på avhandlinga: «tvilande demokratar» er mynta på borgarar som er kritiske til det systemet leverer, men som samtidig er overtydde om dei prinsipielle fordelane ved demokratiet samanlikna med andre styresett.

Avhandlinga er delt i to: ein innleiande del som omhandlar problemstillingar, teori og politisk utvikling i dei aktuelle landa før og etter 1989, og hovuddelen, der Linde presenterer analysen sin av støtte til demokratiet. Den første delen (kapittel 1–4) fungerer mest som ramme. Etter eit kort innleiingskapittel kjem ein gjennomgang av demokratiseringslitteraturen, den teoretiske debatten rundt politisk kultur og politisk støtte og det teoretiske rammeverket for avhandlinga, og dertil ei kort historisk innføring som primært dreier seg om perioden etter 1945. Forfattaren har god oversikt både over det historiske bakteppet og det teoretiske landskapet, og argumenterer overbevisande for at det er fruktbart å skilje mellom ulike dimensjonar ved støtte til demokratiske regime.

Analysen blir innleidd i kapittel fem, der Linde tar for seg (spesifikk) støtte til politiske institusjonar, målt ved grad av tillit. Funna er i tråd med tidlegare publiserte data og viser at det er ein utbreidd mistillit til politiske institusjonar i alle ti land. Særleg står politiske parti og parlament lågt i kurs. Det er likevel variasjonar, og Slovakia skil seg særleg negativt ut i den siste målinga (2001). Samtidig er det store svingingar over tid, noko som tyder på at tillit til politiske institusjonar er påverka av dagsaktuelle hendingar. Ein skal difor vera forsiktig med å leggje vekt på enkeltresultat. Regresjonsanalysen av 2001-tala viser elles at generell tillit til «folk flest» er det som forklarer mest av variasjonen i tillit til politiske institusjonar – folk som stoler på andre, stoler også mest på politiske institusjonar.

I kapittel 6 argumenterer Linde for at «satisfaction with democracy» i realiteten er eit uttrykk for folkeleg støtte til måten det demokratiske regimet fungerer på i praksis, og ikkje eit uttrykk

for prinsipiell støtte til demokrati som styreform, slik det ofte har vorte tolka. Sjølv om det også her er variasjonar mellom land og over tid, er det fleire som er nøgde med måten demokratiet fungerer på enn det er som har tillit til politiske institusjonar. Kapitlet tilbakeviser dessutan påstandar frå tidleg 1990-tal om at demokratisk konsolidering i postkommunistiske land ville vera vanskeleg fordi misnøye med den økonomiske utviklinga ville føre til misnøye med demokratiet som styreform. Det viser seg at folk ikkje berre legg vekt på økonomi når dei vurderer korleis demokratiet fungerer.

I kapittel 7 tar forfattaren for seg den mest diffuse forma for støtte: prinsipiell støtte til demokrati som styreform. Analysen viser her at eit *stabil fleirtal* av borgarane i alle dei ti landa føretrekkjer demokratiet framfor alle ikkje-demokratiske alternativ – trass i alle feil og manglar ved demokratiet. Det er ein klar forskjell på Sentral-Europa og Baltikum når det gjeld kva som er det mest populære *ikkje-demokratiske* alternativet: Ønsket om å vende tilbake til kommunismen er mest utbreidd i Sentral-Europa, medan baltarane ser på ein sterk mann som det mest aktuelle ikkje-demokratiske alternativet. Militærstyre har derimot låg oppslutning i alle land. Kommunistisk nostalgi er meir vanleg blant eldre enn blant yngre, og folk med høgare utdanning er mest tilbøyelige til å slutte opp om demokratiet som styreform og avvise alle ikkje-demokratiske alternativ.

Alt i alt har Linde gjort eit solid arbeid som viser at dei ti landa er på god veg til å bli konsoliderte demokrati. Det ein kanskje kunne etterlyse, var for det første ei noko meir kritisk haldning til og grundigare drøfting av omgrepsbruken. Eg stiller meg for eksempel tvilande til verdien av å skilje mellom demokratisk stabilitet og konsolidering: Om ein gjer manglande konsolidering til eit spørsmål om demokratiske «defektar» og godtar at eit demokrati kan overleva over tid utan å vera konsolidert, risikerer ein ikkje da å vatne ut demokratiomgrepet fullstendig? I boka blir eksklusjon av store etniske eller kulturelle minoritetar frå det politiske systemet brukt som eksempel på ein «defekt» (s. 48). Men om det ikkje er allmenn rett til deltaking, oppfyller ikkje regimet eingong Dahls klassiske minimumskrav til demokrati, og gir det da mening å kalle det eit demokrati? Her hadde ei klarare avvising vore på sin plass, særleg sidan Linde sjølv legg ei anna forståing av konsolidering til grunn.

For det andre kunne Linde fått meir ut av det komparative ved å kommentere mønstra i variasjonane mellom land i større grad. Eit spørsmål som nærmast skrik på svar er kvifor det er så stor

forskjell på Tsjekkia og Slovakia. Tsjekkia ligg i det øvre sjiktet både når det gjeld tillit til politiske institusjonar og støtte til måten demokratiet fungerer på og toppar lista når det gjeld å avvise alle ikkje-demokratiske alternativ. I Slovakia er mistilliten til institusjonar og misnøya med måten demokratiet fungerer på mykje større, men likevel avviser eit klart fleirtal på 60 prosent alle ikkje-demokratiske alternativ. Kvifor det?

For det tredje kan det diskuterast om kommunistisk nostalgi blant dei eldre nødvendigvis skuldast sosialisering, slik Linde konkluderer med. Ein del folk i gruppa 60+ vil ha hatt sine formative år *før* innføringa av kommunismen, og familien må nødvendigvis ha spelt ei rolle i sosialiseringa også under kommunismen. Når eldre i større grad enn yngre gir uttrykk for nostalgiske kjensler, kan det også, som Linde sjølv er inne på, henge saman med at den økonomiske overgangen ramma dei ulike aldersgruppene ulikt. Det er heller ikkje sikkert at dei høgt utdanna sluttar opp om demokratiet som styreform fordi dei har meir demokratisk sinnelag – desse gruppene tilhøyrer nemleg definitivt «vinnarane» av overgangen.

Nokre få slurvefeil har dessverre snikt seg inn: I tabell 4.4. *Governmental systems* står det at Ungarn har proporsjonalt valsystem, og berre Litauen har blanda valsystem, medan det i teksten står at Ungarn er det einaste landet med blanda valsystem (begge har blanda valsystem). Stakkars Jugoslavia, som ikkje er med i undersøkinga, blir framstilt som ein bastion for ortodoks stalinisme (s. 94), og eg trur nok også kroatane ville protestere på at dei er ortodokse kristne og sterkt influert av det ottomanske riket (*ibid.*). Men dette er trass alt mindre innvendingar. Hovudkonklusjonen er: løp og kjøp!

Contemporary Change in Belarus

Egle Rindzeviciute (red.)

Huddinge: Baltic and East European Graduate School, Södertörns högskola

2004

112 s., ISBN 91851390205

Omtalt av **Anders Kjølberg** [seniorforsker ved Forsvarets forskningsinstitutt]

Hviterussland er det «svarte hull» i Europa, ikke bare politisk, men også kunnskapsmessig, til tross for at landet geografisk ligger i Europas sentrum. Det er derfor svært velkomment når det kommer bøker som setter oss bedre i stand til å forstå det som skjer i

dette svært spesielle landet. *Contemporary Change in Belarus* er et resultat av et seminar med samme navn som ble holdt på Södertörns högskola 8. november 2002, og den inngår i en serie hvor Russland og Estland er de neste landene som skal behandles.

Boken inneholder fire innlegg: David R. Marples' «The Lukashenka Presidency and the Future of Belarus», Barbara Törnqvist-Plewas «The Union Between Belarus and Russia in the Context of Belarusian Nation-Building», Andrej Kotljartjuks «The Tradition of Belarusian Statehood: Conflicts About the Past of Belarus» og Anna Brzozovskas «Discourses of Empowerment: Understanding Belarus' International Orientation». David Marples er kanskje den fremste internasjonale eksperten på Hviterussland, mens Törnqvist-Plewa trolig er den i Norden som har forsket mest på dette landets historie og politikk. Kotljartjuk og Brzozovska var begge doktorander på dette tidspunkt.

Marples gir en grei oversikt over hva som skjedde i Hviterussland i landets første ti år som selvstendig stat. Hviterussland hadde vært helt uforberedt på å få en selvstendighet det ikke ønsket. De kulturelle og historiske båndene til Russland var – og er – sterke, og det fantes ingen omfattende liberal og nasjonal bevegelse. I 1994 overlot folket i frie valg makten til den populistiske Aljaksandr Lukasjenka (Aleksandr Lukasjenko). Han har senere beholdt makten, dels gjennom å slå ned på opposisjonen, men også gjennom å appellere til det brede lag av det hviterussiske folk, særlig bønder og pensjonister. Han har også blitt godt hjulpet av en svak og splittet opposisjon som aldri har klart å vinne folkets støtte og sympati.

Ved siden av «folkets demokratiske diktatur», for å bruke det gamle slagordet, er det andre paradokset i hviterussisk politikk ønsket om å oppgi selvstendigheten for igjen å knytte seg til Russland. Dette er tema for Törnqvist-Plewias bidrag. Ønsket om å komme «Heim ins Reich» er uten tvil utbredt i den hviterussiske befolkningen og skyldes både følelsesmessige og økonomiske forhold. En gjenforening med Russland har stått sentralt i Lukasjenkas politikk. Men som forfatteren understreker, er det omfattende skepsis i Russland, både av økonomiske og politiske årsaker. De politiske motforestillingene skyldes dels at Hviterussland ønsker en konføderasjon hvor Russland og Hviterussland er formelt likestilte, dels Lukasjenkas personlige ambisjoner i en slik union. Russland har i praksis ønsket en «à la carte-løsning» med samarbeid på de områder som tjener Russland, uten å måtte ta ansvar for det hviterussiske økonomiske fallittboet. På bakgrunn av hva som har skjedd i Georgia og Ukraina, har imidlertid dette perspektivet endret seg

etter at bokbidragene ble skrevet. I dag fremstår det som viktigere å integrere Hviterussland for å hindre en lignende utvikling der. Vi kan derfor ikke se bort fra muligheten for at det på sikt kan skapes en felles statsdannelse.

Både Marples og Törnqvist-Plewa leverer greie oversikter, men bringer egentlig ikke frem nye aspekter. Det samme gjelder for så vidt også Kotljartjuks studie av kampen om de historiske tradisjonene, som jeg ikke vil komme nærmere inn på her ettersom den ligger utenfor bokens hovedtema (dagens situasjon og mulighet for endring). I denne sammenheng er Brzozovskas studie langt mer interessant. Sett med denne anmelderens øyne skiller dette innlegget seg ut ved å gi en usedvanlig god forklaring på det som må kalles den hviterussiske gåte: Hvorfor ønsker en befolkning i dagens Europa et styre som ikke på noen måte kan kalles demokratisk?

Brzozovska skal ifølge tittelen diskutere bakgrunnen for Hviterusslands internasjonale orientering. Det gjør hun bare i liten grad, og det er det som gjør denne analysen så interessant. Det hun gjør er å se på forholdet mellom eliten og den generelle befolkningen i Hviterussland, samt sistnevntes holdninger til politikk og samfunn. Konklusjonen er at opposisjonen er ute av takt med disse holdningene og at den derfor, uavhengig av de metoder Lukasjenka bruker for å svekke den, heller ikke har vært i stand til å få komunisere sine synspunkter. Opposisjonen har dermed langt på vei marginalisert seg selv. Lukasjenka fremstår langt mer i takt med befolkningens holdninger, samtidig som han som dreven populist og pragmatiker også overtar opposisjonens synspunkter når det passer ham. Brzozovskas hovedbudskap er som følger: «What we may, indeed, observe in Belarus is that one project (presently Lukashenka's narrative) is justifiable to the people as it does not undermine the essential points of their lived experience, whereas another one (oppositional, or more concretely, the national-liberal elite narrative) does not 'fit into' the common sense experience» (s. 74). Dette skyldes ikke så mye opposisjonens ideer i seg selv, men at de presenteres i en form som er «importert» fra Vesten.

Lukasjenka bruker bevisst begreper som finner positiv respons i befolkningen. «*Narod*» (folket) står sentralt her som motsetning til elite/intelligentsia. På samme måte som tsaren forsøkte å fremstå som folkets representant mot eliten, prøver Lukasjenka å innta rollen som den «gode tsar». Det var dette imaget som brakte ham til makten i 1994. Eliten i Hviterussland har tradisjonelt svake bånd til de brede befolkningslag (s. 80–81), og mens det i Russland var den liberale urbane eliten som tok makten i 1990-årene, var det i

Hviterussland landsbygda som seiret.

Brzozovskas studie viser at sovjetiden fremstår som en gyllen periode for befolkningen: Landet ble industrialisert og befolkningens kår dramatisk bedret. Den tidligere partilederen Pjotr Masjerov (1918–80) fremstår som idealpolitikeren, dernest kommer Peter den store. Den store fedrelandskrigen fremstår også som viktig for hviterussisk identitet ifølge Brzozovska, idet den representerer det heroiske aspekt i hviterussisk historie. Ellers er det ikke det heroiske hviterusserne legger vekt på når de skal definere hva de mener befolkningen står for. Tvert imot assosieres den med egenskaper som passivitet, toleranse, offer, isolasjon, arbeidsomhet, beskjedenhet, tilfredshet med det man har, tilpasning, fleksibilitet, forsiktighet osv. Det blir ikke revolusjon av slikt!

Dersom vi tar utgangspunkt i det trolig meget realistiske bildet Brzozovska tegner – en kombinasjon av at Lukasjenka langt på vei intar rollen som lederen som står for folkets verdier, en marginalisert, svak og splittet opposisjon og holdninger preget av passivitet og tilpasning – er det vanskelig å tenke seg en utvikling i Hviterussland tilsvarende den vi har sett i Georgia og Ukraina. En «revolusjon» i Hviterussland vil kreve helt andre rammebetingelser enn dem vi ser i dag.

Det er lett å fordømme det som skjer i Hviterussland; det er vanskeligere å forstå. Denne boken, og spesielt Brzozovskas innlegg, gjør det lettere også å forstå. Dette betyr ikke at vi ikke skal fordømme, men at det er viktig å huske på at politisk kultur og synet på hva slags politiske ledere man ønsker, gjør at folkeviljen gir seg utslag vi ikke alltid setter like stor pris på når man legger liberale demokratiske verdier til grunn. Dette ser vi i Russland, i Iran, i USA og, ikke minst, i Hviterussland.

Big Oil Playground, Russian Bear Preserve or European Periphery? The Russian Barents Sea Region towards 2015

Bjørn Brunstad, Eivind Magnus, Philip Swanson, Geir Hønneland & Indra Øverland

Delft: Eburon Academic Publishers 2004

212 s., ISBN 9059720393

Recenserad av **Yrjö Myllylä** [doktorand, Geografiska institutionen, Joensuu universitet]

The Russian Barents Sea Region towards 2015 är slutrapporten från scenarioprojektet «Barents Russia 2015». Ansvariga för genomförandet av projektet har varit ett konsortium bestående av ECON Analyse, Fridtjof Nansens Institutt (FNI), Norsk Utenrikspolitisk Institutt (NUPI) och advokatbyrån Wikborg Rein (WR). Författarna är Bjørn Brunstad, Eivind Magnus och Philip Swanson (ECON Analyse), Geir Hønneland (FNI) och Indra Øverland (NUPI). Med undantag av Swanson som arbetar på ECON:s Parisenhet är alla författarna verksamma i Norge. Projektet har finansierats av norska utrikesdepartementet och olje- och energidepartementet samt de privata företagen Statoil och Norsk Hydro. Boken fokuserar på energitemat och presentationens tyngdpunkt ligger därför på de norra delarna av den ryska Barentsregionen, i synnerhet på Barents hav och Petjora hav.

Varför utarbeta scenarier om den ryska Barentsregionen? Enligt författarna har Barentsregionen stora utnyttjade olje- och gastillgångar, men där finns också en hotbild: ett mycket stort antal kärnvapen och reaktorer samt därtill anknutna lager som inte uppfyller säkerhetskraven. Regionen är därmed geopolitiskt viktig i en värld som är lysten på olja och som fruktar terrorism och spridning av kärnmaterial.

Författarna anser att det bara är en tidsfråga innan man börjar utnytta den ryska Barentsregionens energi- och gastillgångar. Eftersom det är fråga om stora investeringar och projekt, är det viktigt att vara väl förberedd. Det är för sent att skapa strategier först vid «start up». Författarna citerar Mikhail Gorbatjovs berömda replik: «Historien kommer att straffa dem som kommer för sent.»

Enligt författarna finns det inget övertygande politiskt koncept för utveckling av hela regionen – den befinner sig i ett vindlöst segel. Författarna citerar en artikel i *Financial Times* av Dan Yerg (2003). Enligt Yerg kan Moskvas planer på att bygga nya oljeledningar realiseras redan inom ett par år, och därmed stärka banden

till Kina eller andra länder i Asien, eller ännu mera dramatiskt, till Murmansk, den isfria ishavshamnen. Författarna frågar om vi är redo för en sådan utveckling och de möjligheter som därmed öppnas upp för oss här uppe i Norden?

Författarna anser att den offentliga diskussionen om Barentsregionen ofta är ytlig. Man lägger för mycket vikt vid de senaste nyhetssändningarna och fäster för litet uppmärksamhet vid de grundläggande maktförhållandena. Författarna försöker lösa detta problem genom att diskutera scenarier om regionens framtid. Scenarierna är möjliga men samtidigt medvetet provocerande redogörelser för framtiden. Enligt författarnas åsikt är scenarier nyttiga redskap för såväl politiker, företag som allmänhet. Scenarierna bygger på en synnerligen grundlig och mångsidig analys av nuläget, som omfattar sju större rapporter och 20 arbetspapper om olika nyckelområden. Enligt analysen kommer befolkningen i området att minska. En olje- och gasboom är att vänta, men tidpunkten är osäker. Regionen kommer även fortsättningvis att vara beroende av sina naturtillgångar. Den politiska situationen kommer att förändras, men det är osäkert på vilket sätt förändringarna kommer att yttra sig i regionen. Mot denna bakgrund presenterar författarna de tre scenarierna *Big Oil Playground*, *Russian Bear Preserve* och *European Periphery*.

Big Oil Playground berättar en historia där utländska och ryska företagsledare inom olje- och gasbranschen lagt beslag på det oljerika norra Ryssland. Kremlin eftersträvar en kortsiktig ekonomisk tillväxt och företag inom oljebranschen har fått fria händer på regional nivå – så länge som deras direktörer håller sig borta från politiken och en tillräckligt stor andel av pengarna kommer statskassan till godo. I *Russian Bear Preserve* har den ryska Barentsregionen på nytt blivit strategiskt viktig för Rysslands säkerhet. Rysslands politik har utvecklats i en nationell riktning och olje- och gasindustrin blir framförallt ett strategiskt vapen för att främja ryska nationella intressen på en global nivå. I scenariot *European Periphery*, slutligen, bekantar vi oss med en rysk Barentsregion där den väntade olje- och gasboomen inte förverkligas före år 2015. Tyngdpunkten i den ryska politiken ligger på en diversifiering av den ryska ekonomin och en långsiktig tillväxt. Detta drabbar Barentsregionen mycket hårt, då dess ekonomiska och sociala struktur i det närmaste härstammar från den sovjetiska planeringsperioden. Den ekonomiska aktiviteten i regionen minskar kraftigt och utflyttningen söderut intensifieras.

Vid sidan av dessa scenarier presenterar författarna två så kallade *wild cards*, alltså oväntade framtider som kan komma snabbt och få stort genomslag. I alternativet *A major drop in oil prices* resonerar

författarna om vad som skulle komma att hända, om oljepriset sjönk under 15 dollar per fat. De anser detta vara osannolikt, men möjligt. De sociala och ekonomiska påföljderna för Ryssland och speciellt den ryska Barentsregionen skulle vara allvarliga. Som en följd skulle flyktingströmmen till de nordiska länderna öka dramatiskt. I det andra riskalternativet, *Environmental disaster in Barents Russia*, sker antingen en kärnkraftsolycka på Kolahalvön eller en oljeolycka på Barents hav. Som en följd av kärnkraftsolyckan skulle en obebodd zon bildas runt kärnkraftverksområdet, stora delar av befolkningen flytta, speciellt från Murmanskområdet, och det skulle vara svårt att återbefolka området.

Boken erbjuder inga entydiga svar om framtiden utan material för diskussion och strategibildning. Läsaren får något att fundera över och han eller hon kan sätta sig in i den uppenbart svåra roll som Rysslands politiska ledning har. Till exempel kan en snabb avreglering av energipriserna i Ryssland, åtföljt av ett ryskt medlemskap i WTO verka som ett självklart bra mål, men det som är bra för Ryssland är enligt författarna inte nödvändigtvis bra för den ryska Barentsregionen.

När författarna resonerar om Barentsregionens framtid, handlar det framför allt om geostrategi, internationell politik och den politik som Moskva väljer. De regionala aktörerna anses inte ha möjligheter att påverka utvecklingen särskilt mycket – deras uppgift blir närmast att anpassa sig till utvecklingen. Detta perspektiv är förståeligt, när man fokuserar på energi- och gasutvinningens framtid. Jag anser dock att man i fortsättningen även borde undersöka vilka krafter som inverkar på utvecklingen i den ryska Barentsregionen, oberoende av *direkt* politiskt beslutsfattande (till exempel den informationsteknologiska utvecklingen). Det skulle också vara intressant att använda längre tidshorisonter i analysen. Inom framtidsforskningen kan bokens horisont på 10–15 år anses vara kort, bland annat med tanke på möjligheterna att förutse vändpunkter i utvecklingen. Längre horisonter skulle också gå att förena med vissa andra metoder inom framtidsforskningen, till exempel Delfi-metoden som baserar sig på expertuppskattningar.

Boken är samtidigt ett utmärkt och efterlängtat exempel på hur man kan ge en mångfacetterad bild av en regions framtid genom att anamma framtidsforskningens utgångspunkter och systematiskt tillämpa dess metoder. Författarna tar också upp en viktig egenskap i framtidsforskningen, och framförallt inom den mera praktiska prognostiserande forskningsinriktningen: forskningen är även den en process som inverkar på beslutsfattandet.

**Den tunge lyre. Ruslands emigrantlitteratur 1917–1985.
En litteraturhistorisk fremstilling**

Mette Dalsgaard

København: Gyldendal 2005

320 s., ISBN 8702033569

Recenserad av Johanna Lindbladh [filosofie doktor i rysk litteratur, Lunds universitet]

Detta är litteraturhistoria när den är som bäst, och jag upprepar vad en recensent tidigare har skrivit om *Den tunge lyre*, nämligen att den är ett «stor- och pionervärk av den slags, som jeg simpelt hen ikke troede, man lavede længere». Kontrasten mellan den lilla människans förehavanden och det skoningslösa, historiska händelseförloppet är ständigt närvarande i denna bok. Så här beskrivs till exempel Vladislav Chodasevitjts förälskelse i Nina Berberova: «Efteråret 1921 var fyldt med onde varsler. Nikolaj Gumiljov blev skudt, Aleksandr Blok döde, och Gorkij forlod landet, officiellt för att tage på kurophold p.g.a. sin tuberkulose. Men midt i alt dette oplevde Khodasevitj en ny, hovedkulds forelskelse.»

I sin förra bok *Lad os blive som solen* (2002), beskrev Dalsgaard den ryska litteraturens silverålder fram till år 1917. I *Den tunge lyre* tar författaren vid där hon slutade, för att nu berätta om den ryska emigrantlitteraturen, från revolutionen 1917 och fram till att Gorbatjovs reformperiod inleddes år 1985. Den som söker information om emigrantförfattare från silveråldern, som till exempel Konstantin Balmont eller Vjatjeslav Ivanov, ska således leta i *Lad os blive som solen*, men i övrigt kan man i denna bok vara så gott som säker på att finna en beskrivning av den emigrantförfattare man söker efter, såväl i fråga om biografi som författarskap.

Den tunge lyre är en litteraturhistorisk framställning som följer gängse definition av emigrantlitteraturen, nämligen en emigration som har skett i tre steg: den första vågen efter 1917, den andra vågen efter andra världskrigets slut, och så slutligen den tredje vågen under 1970- och 1980-talet. Boken spänner över sju kapitel, som kronologiskt följer dessa tre faser. Mest utrymme ägnas åt den första emigrationsvågen, då stora delar av den ryska intelligentian lämnade landet. Minst utrymme ges åt den andra vågen, eftersom endast en liten del av denna emigration hörde till intelligentian.

Vill man vara säker på att inte gå miste om absolut nödvändig information om den ryska emigrantlitteraturen och dess historiska kontext, så är detta rätt källa att gå till. Det beundransvärd är dock

att Dalsgaard lyckas med att presentera detta omfångsrika material utan att för ett ögonblick bli långgrandig. Det finns nämligen en berättarglädje närvarande i *Den tunge lyre*, där Dalsgaard frikostigt bjuder på detaljer av mer kuriös karaktär, vilket bidrar till att krydda framställningen till läsarens favör. Vad sägs till exempel om att Vladimir Nabokov skickade ett par cowboybyxor till Brodskij, som blivit dömd till fem års straffarbete för försyndelsen «dagdriveri»? Eller att Eduard Limonov en period försörjde sig på att sy byxor åt journalisterna på *Literaturnaja gazeta*?

Trots att *Den tunge lyre* är en litteraturhistorisk framställning, känns det som ett metodologiskt nyskapande verk. Dalsgaard gör en välbehövlig förenyelse av den biografiska metoden, och visar att den fiktiva texten faktiskt kan studeras i relation till författarens liv, utan att för den sakens skull reduceras till en spegel av författarens biografi. Utan att övertolka sambandet, ställer Dalsgaard omisskännliga fakta bredvid varandra, fakta från författarens liv och fakta från författarens texter, och för det mesta kan hon övertyga mig som läsare om det meningsfulla i att förbinda dessa båda sfärer. Det är till exempel en frapperande kontrast som råder mellan Nabokovs liv och hans verk, om man beaktar den harmoni som tycktes präglia såväl hans barndomshem som den familj han själv skapade i vuxna år jämfört med hans fiktion: «hans fiktion, som er noget nær klinisk renset for ‘normale’, endsige lykkelige familie-relationer» (s. 179).

Vad som också känns modernt med denna litteraturhistoriska framställning, är den icke-dogmatiska hållning som Dalsgaard har till sitt material, där hon berättar och framvisar snarare än bevisar. Vid ett flertal tillfällen refererar hon till motstridiga ståndpunkter inom litteraturkritiken, som till exempel i fråga om samtidens motstridiga uppfattningar om Vladislav Chodasevitjs fräna poesi. Ofta får dessa uppfattningar stå okommenterade i förhållande till varandra, även om det inte sällan är uppenbart var Dalsgaards sympatier ligger. Dalsgaard gör också ett par intressanta reflexioner kring skillnader inom västerländsk och rysk litteraturkritik. Ett exempel på detta är de ryska kritikernas generellt negativa inställning till Nabokovs estetik och ordlek, jämfört med kritikerna i väst. Intressant är också att Brodskjys uttalande om att hans talang kom «från Gud» inte var så religiöst laddat som det blev uppfattat av kritiker i väst.

Det kapitel jag läste med störst behållning var «Fremmede i det fremmede», där Dalsgaard har lyft ut tre författarskap – Aleksej Remizov, Marina Tsvetajeva och Vladimir Nabokovs – och berät-

tar om dem utifrån deras respektive utpräglade utanförskap. Men samtidigt som jag uppskattar de stunder då Dalsgaards perspektiv tydligare syns i framställningen, är det hennes förmåga att inte föra sin sak för långt som är hennes främsta merit. Det är genom att låta fakta stå bredvid fakta som Dalsgaard visar läsaren vilka samband som berikar vår förståelse av emigrationen och dess litteratur.

Boken är informationsmättad men överskådlig. Den är utrustad med både ett titel- och personregister, och här finns också en lista över vilka verk som finns översatta till danska, samt en kort lista över sekundärlitteratur, för den som har blivit mer intresserad av ämnet. Varje kapitel följs av ett par sidor skönlitterär text, och man kan bland annat finna ett längre utdrag från Ivan Bunins «Den ryska emigrationens mission», samt en återgivning av Iosif Brodskij's dikt «Det nya livet». Alla citat i såväl brödtexten som de längre utdragene är endast återgivna på danska, i Dalsgaards egen översättning. Texten är rikt illustrerad med bilder i både färg och svartvitt, försedda med långa bildtexter.

Även om jag stundom saknar närvaren av det ryska språket, är det tilltalande med en text som inte hackas upp av originalcitat inom parentes eller en vetenskaplig notapparat, som leder uppmärksamheten bort från brödtexten. Framställningens detaljerade och samtidigt översiktliga karaktär gör att boken är idealisk att använda som undervisningsmaterial. Dessutom är bokens vackra omslag, lockande titel, och lustfyllda utformning ett säkert kort för en dansk (eller ska vi säga nordisk?) publik med ett allmänt intresse för litteratur. Här kan vem som helst finna nya, intressanta uppslag. Ett nyväckt intresse som jag har Dalsgaard att tacka för, är hennes beskrivning av Chodasevitj's metaforbruk, i synnerhet hans gestaltning av emigranttilvaron i form av fränstötande metaforer, så som frätande syra, karbol och amputation. En av många frågor som har dykt upp under min läsning är: Hur påverkades författarnas språkanvändning, häri bland metaforbruket, av emigrationens utanförskap, upplevelsen av distans och hemlängtan, men kanske också nyfikenhet och frihet?

Gulag. Fangeleirene i Sovjetunionen 1917–1989

Anne Applebaum

Oversatt av Kjell Olaf Jensen

Oslo: Aschehoug 2004

711 s., ISBN 8203207871

Omtalt av **Viktor Roddvik** [cand.philol., seniorrådgiver i Vox og frilansskribent]

Anne Applebaums *Gulag. Fangeleirene i Sovjetunionen 1917–1989* er en studie som gir oversikt over opprinnelsen til og utviklingen av de sovjetiske arbeidsleirene fra Lenin til Gorbatsjov. Verket baserer seg på arkivstudier, forskning, intervjuer og gamle og nye beretninger om fangeleirsystemet. Det beskriver både de politiske målsettinger med leirene og hvilken rolle de spilte i landets økonomiske liv. Samtidig beskrives dagliglivet i leirene: hvordan fangene arbeidet, sov, kjempet, fødde barn, døde eller overlevde og ble løslatt.

Det er et imponerende stykke arbeid Applebaum har nedlagt, for eksempel har hun gått gjennom flere hundre memoarverk (heriblant en del ikke utgitte memoarer). Mye materiale om fangeleirene har vært kjent i en årrekke – de første selvopplevde beretningene kom allerede i 1920-årene. Aleksandr Solzjenitsyns monumentale trebindsverk *GULag-arkipelet* fra 1973 har til nå stått som hovedverket om Gulag. Verkets betydning ligger ikke bare i det enorme dokumentariske materialet som ble lagt frem, men også i dets kunstneriske stil. Forfatteren måtte i stor grad arbeide i det skjulte, i hver setning fornemmer man hans kamp for å avsløre og dokumentere undertrykkelsen. Applebaum har foretatt sitt arbeid i en helt annen tid og med helt andre forutsetninger. At hun har fått tilgang til nytt arkivmateriale og har brukt et så stort kildemateriale, er av grunnene til at hennes verk er blitt svært leseverdig.

Gulag. Fangeleirene i Sovjetunionen 1917–1989 er delt inn i tre deler. Første del, «Gulags opprinnelse», og tredje del, «Det leir-industrielle kompleksets vekst og fall», er bygd opp kronologisk. Midtdelen, «Livet og arbeidet», er bygd opp tematisk. Etter min oppfatning er det de kronologiske delene som er de mest interessante. Grunnen er at vi her på en bedre måte enn i tidligere studier kan se utviklingen fra tiår til tiår og også forskjellene mellom regimene i ulike leirkomplekser. Vi får også et visst innblikk i de politiske avveiningene som har vært foretatt med hensyn til leirene.

I 1929 bestemte Stalin seg for å bruke tvangsarbeid for å fremme industrialiseringen av Sovjetunionen og for å utvinne naturressursene i de vanskelig beboelige nordområdene. Helt til sin død ser

han ut til å ha trodd at fangeleirene hadde stor betydning for den økonomiske utviklingen av landet, for eksempel for utvinningen av gull og kull. Fortegnelser over leire viser en lang rekke ulike aktiviteter: gruver, tømmerhogst, jernbanebygging, våpenfabrikker, kjemiske fabrikker, kraftverk osv. Applebaum påviser imidlertid at leirene i stor grad ble subsidiert. På grunn av sult og sykdom hadde fangene ofte liten arbeidsevne. Det underlige er at dette ble dokumentert gang på gang. Hvis fangene hadde fått tilstrekkelig med mat, ville produktiviteten blitt mye større. Det ville den også blitt om man ikke hadde hatt de høye dødstallene. Men systemet fortsatte som tidligere.

For et par tiår siden var det en relativt vanlig oppfatning at systemet med fangeleire først ble utviklet under Stalin. Dette er for lengst tilbakevist. Applebaum påviser klart at denne formen for undertrykkelse startet tidlig etter den bolsjevikiske maktovertakelsen. Innen sommeren 1918 hadde Lenin forlangt at «upålidelige elementer» måtte bli innesperret i konsentrationsleire, og allerede i 1921 fantes det 84 leire.

Applebaum tar også opp en annen myte, at Gulag toppet seg på slutten av 1930-tallet. Basert på studier av arkivmateriale fremhever hun at Gulag fortsatte å ekspandere gjennom hele andre verdenskrig, og at det nådde sitt høydepunkt på begynnelsen av 1950-tallet. Med bakgrunn i studier av ulike historikere anslår hun det totale antallet tvangsarbeidere i Sovjetunionen til 28,7 millioner. Hvor mange av disse som døde i fangenskap er det svært vanskelig å fastslå. På dette punktet gir hun ikke noen konkrete tall. Av hennes øvrige utlegninger er det imidlertid klart at hun mener at ofrene må regnes i millioner.

Midtdelen av boken er altså bygd opp tematisk. Her tar hun for seg temaer som arrestasjon, transport og utvelgelse, arbeidet i leirene, straff, vokterne, kvinner og barn, overlevelsstrategier, opprør og flukt, og de døende. Mye av stoffet er for så vidt kjent fra før, men Applebaums systematisering gjør det lettere å se de store linjer i hvordan undertrykkelsen foregikk. Spesielt hjerteskjærende er det å lese beretninger om de små barna som døde i leirene. Særlig på ett punkt synes Applebaum å bringe frem nytt stoff – omfanget av seksuelle overgrep mot kvinnene i leirsystemet.

Ved lesningen av Applebaums bok slås en igjen og igjen av hvor sterke destruktive krefter som finnes i mennesker. Mot slutten av boken kommer hun inn på at vi må forsøke å forstå hvorfor tilintetgjørelsen av den «objektive fienden» (med Hannah Arendts ord) er blitt et grunnleggende mål for alle diktaturer. «Hver fortelling,

hvert memoarverk, hvert dokument i Gulags historie er en brikke i puslespillet, en del av forklaringen,» skriver Applebaum. Slik knyttes hennes eget verk til en lang tradisjon av overlevende både fra Gulag og andre folkemord, behovet for å vitne om det som har skjedd, det som er sett. Behovet for erindring synes å være et grunnelement for dem som har erfart massiv undertrykkelse.

Holocaust og Gulag er to av de store folkemord i forrige århundre. De har mange likhetstrekk, men er også meget forskjellige. I vest har det gjennom tiår vært en åpen drøftelse av ulike sider av de nazistiske konsentrasjonsleirene. I øst har det ikke vært en tilsvarende dyptgående prosess hva gjelder det sovjetiske fangeleirsystemet. En rekke publikasjoner om emnet finnes nå på russisk, men fortsatt gjenstår mye før borgerne i tidligere sovjetrepublikker vil kunne få et noenlunde klart bilde av hva som foregikk. I motsetning til i vest har man i øst heller ikke hatt noen form for rettsoppgjør. Fangeleirsystemet besto over syv tiår, først i 1987 begynte Gorbatsjov den endelige avviklingen.

Applebaums bok er et verdifullt bidrag til bearbeidelsen av minnet om det sovjetiske fangeleirsystemet. Å skrive de sovjetiske fangeleirenes kronike er imidlertid ikke én persons oppgave, det er en forpliktelse som ligger på hele verdenssamfunnet. Dokumentasjonen om Gulag er ikke avsluttet, mye arbeid gjenstår, ikke minst ved det å gjennomarbeide materialet i tilgjengelige arkiver. For fremtiden ville det være interessant med et felles prosjekt mellom vestlige og østlige historikere om emnet.

På russisk side er det i dag organisasjonen Memorial som er den viktigste formidleren av kunnskap om Gulag. Den driver forskning og publikasjonsvirksomhet om Gulag, de hemmelige tjenester, politisk undertrykkelse i Sovjetunionen og dissidentenes aktiviteter. Av aktivitetene kan nevnes det å finne frem til massegraver og lage minnesmerker for ofre.

I nordisk sammenheng er vi nå godt forspent med verker som tar for seg ulike sider av sovjetisk undertrykkelse. Ved siden av en rekke fangeleirberetninger og Applebaums bok kan nevnes Bent Jensens *Gulag og glemsel. Ruslands tragedie og Vestens hukommelsestab i det 20. århundrede* og Stéphane Courtois' (red.) *Kommunismens sorte bog* (utgitt på svensk og dansk). Sammen danner disse bøkene et referansebibliotek for enhver som ønsker å sette seg inn i denne tematikken. Det vi kanskje mangler, er mer populariserte fremstillinger som gir en oversikt over undertrykkelsen, ikke minst for yngre mennesker. Holocaust er et vel etablert begrep for den oppvoksende slekt, Gulag er det dessverre neppe på samme måte.

Sotavankina Neuvostoliitossa. Suomalaiset NKVD:n leireissä talvi- ja jatkosodan aikana

Dmitri Frolov

Bibliotheca historica 91

Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2004

332 s. (med engelskt sammandrag), ISBN 9517466668

Recenserad av **Lars Westerlund** [docent, forskningschef för undersökningen om krigsfångarnas dödlighet och personutlämningar i Finland 1939–55, Riksarkivet]

Krigsfångar och krigstida civilinternerade är ett fenomen som under de senaste åren rönt ett tydligt växande intresse bland historieforskarna i många länder. Bakgrunden till detta nya intresse är att de etablerade krigshistorikerna vid det här laget rätt systematiskt utforskat de politiska krigshändelserna och operationerna på slagfältet. Trots att det varit militärmyntheter som administrerat fång- och interneringsläger har de hävdade och traditionella krigshistorikerna ofta ägnat krigsfångarna och lägerförvaltningen ett rätt ytligt intresse såframtid denna sida av krigsföringens realiteter inte rentav förbigåtts. Då fånglägerförvaltningen i olika länder efterlämnat voluminösa arkiv har en ny generation av historieforskare i krigsfångarna funnit en jungfrulig mark att bearbeta från många olika synpunkter. Bland den tilltagande litteraturen domineras de socialhistoriska och politiska ansatserna, men också etnicitetsforskningen, sociologin, humanitärrätten, kultur- och traditionsvetenskaperna, socialpsykologin och östforskningen har gjort nedslag i ämnet. Eftersom de flesta krigsfångar varit män tangerar temat likaså mans- och sexualforskningen.

Inget annat århundrade har gett upphov till så många krigsfångar som 1900-talet, också om det bortses från den mångmiljonhövdade slavhandeln under de föregående seklerna. Av de omkring 100 miljoner män som mobiliseras som soldater under andra världskriget hamnade måhända 35 miljoner eller omkring en tredjedel i krigsfångenskap. Krigsfångarnas totalantal under det första världskriget har beräknats till omkring nio miljoner. I stort sett har de nordiska ländernas medborgare berörts rätt marginellt av dessa gigantiska krigsfågedraman. Undantagen är två. I 1918 års krig i Finland uppgick de röda krigsfångarna till omkring 80 000 och under sin ockupation av Norge fängslade tyskarna 44 000 norrmän. Under andra världskriget deltog flera tusen nordbor som soldater i tyska trupperheter i kriget mot Sovjetunionen samtidigt som den finländ-

ska armén i sin helhet ingick i den tyska krigskoalitionen. Bland de fångmassor sovjettrupperna tog ingick sammanlagt närmare 5 000 nordiska medborgare. År 1956 uppgjordes i Sovjetunionen en officiell om än ofullständig statistik, enligt vilken antalet finländska krigsfångar uppgick till 2 337, danska till 450, norska till 101 och svenska till 72.

Också i de nordiska länderna har krigsfångar och civilinternerade väckt intresse. I Sverige har redan för ett par decennier sedan i synnerhet baltutlämningen år 1946 utforskats, men också repatrieringen av flera tusen internerade tyskar och sovjetmedborgare. I Norge pågår likaså sedan 1980-talet en forskning om de omkring 92 000 sovjetiska krigsfångar tyskarna under krigsåren hämtade till landet för sina byggnadsprojekt. Nyligen presenterade Kirsten Lyllof i Danmark en avhandling om de omkring 250 000 tyska flyktingar som i samband med det tyska krigssammanbrottet anlände till Danmark och av vilka 13 000 dog. I Finland initierades ifjol ett större forskningsprojekt om krigsfångarna och personutlämningarna åren 1939–55.

Dmitri Frolov är en finlandiseras rysk som i sin finskspråkiga doktorsavhandling *Sotavankina Neuvostoliitossa* (Som krigsfänge i Sovjetunionen) studerat de finländska soldater som gav sig till fånga under vinterkriget åren 1939–40 och fortsättningskriget åren 1941–44. Under de senaste åren har de finländska krigsfångarna belysts i flera fackböcker i Finland. Av dessa är Frolovs avhandling inte bara den mest utförliga och systematiska utan den baserar sig även på ett större arkivunderlag än de övriga. Även om också de övriga böckerna baseras på såväl finländska som ryska arkiv har Frolov utnyttjat särskilt de ryska arkiven mer extensivt än någon annan forskare. I synnerhet efter Sovjetunionens upplösning för ett femtontal år sedan har det pågått en både städad och försiktig «historikerstrid» om den rätta tolkningen av vinter- och fortsättningskriget mellan forskare i Finland och Ryssland. I förhållande till denna har Frolov valt att i fråga om krigsfångarna inta en mellanposition, vilket kommer till uttryck bl.a. vid att han presenterar klart lägre siffror för antalet omkomna krigsfångar i de sovjetiska lägren än vad de finländska historieforskarna kommit fram till.

På flera punkter tar Frolov visserligen distans till de nutida ryska tolkningar som formades under sovjettiden, men som i stor utsträckning bevarat sin bärkraft också i dagens ryska historieskrivning. På en rad andra punkter visar Frolov dock både förståelse och mottaglighet för ryska historikers sedan länge hävdade tolkningar. Detta sker dock ofta indirekt då han uttyder sovjetsamhällets specifika sätt

att fungera genom att teckna bakgrunder och orsaker till de sovjetiska myndigheternas agerande. Belysande för hans mellanposition är hans framställning om Sovjetunionens förhållande till 1929 års Genevekonvention om behandlingen av krigsfångar som samtidigt leder fram till ett av hans viktigaste forskningsresultat. Han menar sålunda att Sovjetunionen de facto förband sig att iaktta konventionen även om den inte ratificerade den och inte heller erkände den de jure. Istället, förklarar han, ersatte Sovjetunionens statsinterna lagstiftning Genevekonventionen. De övergrepp som skedde mot bl.a. de finländska krigsfångarna var därför i Frolovs tolkning inte systembundna utan enbart disparata brott som enskilda befäls- och militärpersoner gjorde sig skyldiga till.

Omständigheten att Sovjetunionen inte ratificerade Genevekonventionen är som sådan inte särskilt exceptionell. Inte heller Finland gjorde det och det var inte ovanligt att också bifallande stater gjorde det ena eller det andra förbehållet eller hävdade sina egna tolkningar av de enskilda klausulerna. I Sovjetunionens fall var den avgörande omständigheten enligt Frolov att regimen med en ratificering av Genevekonventionen hade nödgats tillerkänna sina egna medborgare samma humanitära rättigheter som krigsfångarna. Då detta inte ur statssammanhållningens synpunkt var möjligt kunde konventionen inte ratificeras trots att det fanns en ambition hos den sovjetiska regimen att både värla om krigsfångarnas torftiga välfärd och agera som en accepterad part inom det internationella rättsystemet.

Då Frolov menar att ett stort antal finländska soldater blev fångar i Sovjetunionen måste emellertid invändningar resas. Antalet finländska krigsfångar var med alla relativa mått nämligen ringa, omkring ett tusental i vinterkriget och drygt 3 000 i fortsättningskriget eller sammanräknade omkring 4 300 krigsfångar. Av de totalt nästan 70 000 registrerade och måhända minst 10 000 oregistrerade sovjetiska krigsfångar finländarna tog motsvarar detta en tjugondel.

Frolovs avhandling är upplagd på ett systematiskt sätt och täcker krigsfångarnas rättsliga ställning, lägerliv samt repatrieringen. Även om den inte är utformad som en komparativ studie inbegriper uppmärksammandet av såväl vinter- som fortsättningskrigen automatiskt ett jämförande grepp som ger framställningen både perspektiv och kontrastverkan. Här och var förekommer även smärre internationella utblickar som gör framställningen reflektiv och åskådlig. Avhandlingens refererande partier är dock rätt dominerande och Frolov glider också ganska lätt över det skede och de situationer, i vilka soldaterna gav sig som krigsfångar. I likhet med

de tyska trupperna tog också finländarna en mycket stor del av sina sovjetiska krigsfångar under anfallsskedet de första krigsmånaderna sommaren och hösten 1941. Däremot framgår det inte av Frolovs studie att drygt 2/3 av de finländska krigsfångarna togs först sommaren 1944 under krigets tre sista månader.

Benägenheten att ge sig till fånga var ringa hos de finländska trupperna i motsats till situationen inom sovjetarmén i krigets initialskede. Hela förband av dåligt motiverade sovjetsoldater med svag tillförsikt till sovjetregimen och de egna militära ledarnas kompetens kunde då sträcka vapen inför de tyska och finländska anfallskilarna. Det fanns visserligen veterligt 291 finländska överlöpare, av vilka en fjärdedel var härdade kommunister eller sovjetanhängare medan lejonparten utgjordes av psykiskt utbrända soldater. Andelen överlöpare motsvarade en knapp tiondedel av samtliga krigsfångar.

Slutligen är det skäl att konstatera att frågorna om de finländska krigsfångarna i Sovjetunionen – hur intressanta de än är ur Finlands synpunkt – utgör endast en liten särfråga i ett avsevärt större komplex av fångmassor, lägerliv och myndigheter. Under det stora fosterländska kriget åren 1941–45 tog sovjetarmén under de senare krigsåren 3,5 miljoner företrädesvis tyska krigsfångar. Av dessa utgjorde de finländska krigsfångarna endast en dryg promille.

Central Asia – Development Paths and Geopolitical Imperatives

Jarmo Eronen

Helsinki: Helsinki School of Economics 2005

114 s., ISBN 9517919069

Recenserad av **Torgny Hinnemo** [analytiker på det svenska utrikesdepartementet med bakgrund som journalist och sovjetolog]

Titeln *Central Asia – Development Paths and Geopolitical Imperatives* väcker förväntningar på en betraktelse över utvecklingstrender inom flera områden. Jarmo Eronens bok rymmer de flesta underrubriker som man hittar i betydligt tjockare volymer, exempelvis om geografi, vattenresurser, historia, religion och stormaktspolitik. Publikationen är dock bara på hundra sidor, vilket gör vissa avsnitt så kortfattade att det mest framstår som en checklista. Att Eronen, liksom de flesta författare som skriver om Centralasien, valt att

också inkludera en mängd allmän information är naturligtvis till hjälp för den läsare som för första gången håller en bok om Centralasien i sin hand. Den kan mycket väl användas som kurslitteratur för studenter som inte ska studera regionen mer än perifert. Men när halva boken i korta satser summerar nästan alla aspekter på människans framfart i Centralasien leder det begränsade utrymmet naturligtvis till generaliseringar och förenklingar och ibland även till påståenden som inte är okontroversiella.

Bokens värde ligger därför främst i den hälft som består av utförligare uppgifter om utvecklingen av bomull och andra naturresurser, industriproduktion i regionen och utrikeshandel. Naturligtvis blev Centralasien i hög grad en råvarubas för fabriker i den europeiska delen av det väldiga sovjetiska imperiet. Författaren nöjer sig dock inte med denna kliché utan påpekar också att det på många områden förekom en genombrott för överföring av kunskap och teknologi till regionen. Man hade gärna sett att Eronen i än högre grad använt bokens begränsade utrymme till att utveckla resonemangen inom hans eget specialområde i stället för att upprepa allmängods som i dag finns i många böcker om Centralasien. Exempelvis hade en diskussion om bakgrunden till den motstridiga statistiken från uzbekistanska myndigheter, IMF och författaren själv om jordbruks- och industriproduktion och om handel varit mera på sin plats i det här sammanhanget än den kortfattade översikten över islam. Eronens egna beräkningar går säkert i rätt riktning och en redovisning av hur han kommit fram till sina – ofta men inte alltid – lägre siffror hade säkert lärt oss något om tillståndet i Uzbekistan.

Den uzbekistanska regimen har genom sitt motstånd mot ekonomiska reformer bidragit till växande spänningar i landet. När Sovjetunionen upplöstes tvingades Uzbekistan att hastigt sätta upp begränsningar för handeln med spannmålsprodukter för att undvika hamstring och hungerkravaller. Detta innebar inte bara införandet av tullar längs de nya landgränserna mellan byar och städer, vilka dittills kunnat handla med varandra så långt tillbaka i tiden som någon kan minnas; det upprättades också vägspärningar vid varenda häradsgräns där man undersökte alla bilar så att mjöl inte kördes från en del av landet till en annan. Så sent som 2002 fanns på den internationella flygplatsen i Tasjkent skyltar som talade om att det var tillåtet att föra ut ett sötat bakverk som present när man reste utomlands. Följande år togs skyltarna bort när delegaterna skulle anlända till EBRD:s årsmöte i Tasjkent. Uzbekistan har dock permanentat hindren för handel med grannländerna för att skydda de företag som regimen själv kontrollerar. Uzbekistan var länge till

skillnad från Kazakstan och Kirgizistan ett land där befolkningen ogärna kritisera sin regim inför utlänningar – familjens byk ville man inte hänga ut offentligt. Men sedan några år klagar Uzbekistans taxichaufförer lika högljutt som de i Ryssland över korrupta makthavare som skor sig. Och de småföretagare i Uzbekistan som lyckas i sina affärer skyndar sig att investera vinsten i Ryssland för att inte bli bestulna.

Allt detta är frågor som inte berörs i boken. När man vill förstå bakgrunden till och konsekvenserna av de makroekonomiska uppgifterna vilka utgör bokens kärna är dock de här företeelserna väl så viktiga som upplysningen om att det finns shiiter i Turkmenistan (det framgår inte att det finns shiiter även i östra Tadzjikistan och att de har spelat en viktigare politisk roll efter Sovjetunionens upplösning än sina trosfränder i Turkmenistan).

De tre kategorier av aktörer som visat sig ha störst betydelse för utvecklingen i de nya suveräna staterna i Centralasien är de nationella elterna i vid bemärkelse, de grupper i de folkrikaste områdena som inte ser någon möjlighet att förbättra sina levnadsförhållanden samt utländska stater med intressen i regionen. Som Eronen framhåller utnyttjade elterna tidigt den politiska makten till att ta kontroll över de ekonomiska resurserna. Detta illustreras med exempel från Kazakstan. Det är bland dessa elter snarare än bland religiösa extremister som nästa generation av politiska ledare, den första som inte har sina rötter i det sovjetiska kommunistpartiet, kommer att träda fram. Deras ekonomiska vägval blir en av de avgörande faktorerna för respektive lands orientering på längre sikt.

Att brist på ekonomisk utveckling kan sätta de centralasiatiska samhällena i gungning har vi sett exempel på i Kirgizistan alltsedan våren 2005. Då tvingades president Askar Akajev att lämna landet och den president och regering som tillträdde därefter har inte lyckats få bukt med vågen av ofta våldsamma protester. Även om det förefaller som om plundringarna av butiker initierades av kriminella, började alltsammans med ett parlamentsval där korruptionen häcklades under valmötena och befolkningen i den södra delen av landet lyfte fram Uzbekistans handelshinder som en av de viktigaste inrikespolitiska frågorna i Kirgizistan. Man kunde ha önskat sig att något av bokens många minikapitel innehållit lite mera data om inkomster, arbetslöshet och andra uppgifter om sociala förhållanden. Det framhålls mycket riktigt att Ferganadalen, som ligger i skärningspunkten mellan tre av Centralasiens stater, är extremt tätbefolkad. Men när risken för konflikter diskuteras i boken är det närmast i form av ett konstaterande om att skiljelinjen inte främst

går mellan ryssar och ursprungsbefolkningarna som man kunnat förvänta sig enligt Huntingtons teori. Någon analys av de faktiska konflikterna, till exempel inbördeskriget i Tadzjikistan under 1990-talet, förekommer inte.

Beträffande relationerna till omvärlden menar Eronen liksom många andra författare att Turkiet och Centralasien direkt efter Sovjetunionens sönderfall ställde stora förhoppningar på varandra, förhoppningar som senare dämpades. Sanningen är nog dock att varken Centralasien eller Turkiet levde i någon pan-turkisk yra under de första åren men att det å andra sidan fortfarande finns en rad beröringspunkter (till exempel har språken närmat sig varandra genom att det latinska alfabetet nu fått fotfäste också i Centralasien). Det som vi uppfattar som förändringar i de centralasiatiska staternas orientering beror oftare på att andra stater vid olika tidpunkter visat större eller mindre intresse för dem. När USA inledder de militära operationerna i Afghanistan efter 11 september 2001 blev det inledningen till ett närmare samarbete med alla stater i Centralasien. Detta har följts av ett ökat kinesiskt engagemang som förändrat positionerna på nytt. Eronen menar att den nuvarande trenden av ökat ryskt och kinesiskt inflytande kommer att bestå, också därför att de centralasiatiska marknaderna med undantag av Kazakstan för lång tid framöver kommer att vara av perifert intresse för USA och Europa. Vi kommer dock säkert att få se fler omorienteringar i centralasiatisk politik – ingen av staterna vill närma sig en av stormakterna så mycket att den riskerar att bli en vasall.

Det är under alla omständigheter lätt att instämma i Eronens slutkläm att det finns många potentiella konflikthärdar i Centralasien och att Kazakstan genom sin ekonomiska tillväxt allt tydligare kommer att framstå som den ledande staten i regionen, medan Uzbekistan med sin större befolkning hamnar på efterkälken genom regimens ovilja att reformera ekonomin.

Nye bøker i Norden

DANMARK:

Brix, Loa, Ole Nyegaard & Trine Søndergaard (red.)

Sjælens ingeniører: russisk litteratur fra det 20. århundrede

Århus: Aarhus Universitetsforlag

2005

180 s. ISBN 8779341055

Bruhn, Jørgen

Romanens tænker: M.M. Bachtins romanteorier

København: Multivers Academic

2005

208 s. ISBN 8779171281

Bundgård Christensen, Claus, Niels Bo Poulsen & Peter Scharff Smith

Dagbog fra Østfronten: en dansker i Waffen-SS 1941–44

København: Aschehoug 2005

162 s. ISBN 8711118083

Friedman, Norman

Den kolde krig: 1941–1991

Oversat af Finn Ovesen

København: Nyt Nordisk Forlag

Arnold Busck 2005

62 s. ISBN 8717038197

Harrit, Jørgen & Elena Krasnova

Dansk-Russisk Ordbog

København: Gyldendal 2005

224 s. ISBN 8701411942

Kulavig, Erik

Det røde tyranni: Stalin, magten og folket 1879–1953

København: Aschehoug 2005

286 s. ISBN 8711117796

Meister, Hanne

«Nationalitet: Jøde». Et spejl-billede af Letlands og balternes historie fra 1918 set igennem Mavrikis Vulfsons dramatiske liv fra kommunisme til demokrati

København: Books on Demand

2005

166 s. ISBN 8776910113

Nikulin, Leon

25 år med Solidarnosc: fra Solidarnosc til friheden

Viby J.: Panorama 2005

145 s. ISBN 8791729009

Tjechov, Anton

Platonov

Oversat og kommenteret af Kjeld

Bjørnager

Gråsten: Drama 2005

208 s. ISBN 8778655749

Ulstrup, Preben (red.)

Kejserinde Dagmars fangenskab på Krim: dagbøger og breve 1917–19

København: Gyldendal 2005

589 s. ISBN 8702027615

FINLAND:

Baschmakoff, Natalia & Marjatta Vanhala-Aniszewski (red.)
Re-reading Soviet and Post-Soviet Texts
Joensuu: Joensuu yliopisto 2005
175 s. ISBN 9524587270

Bélinki, Karmela

Det gröna apoteket: judiska öden i Baltikum
Otalampi: Sahlgren 2005
121 s. ISBN 9519016422

Boltramovich, Sergey, Vladislav Yurkovsky, Pavel Filippov & Hanni Hernesniemi

Russian Infrastructure Clusters: A Preliminary Study
Keskusteluaiteita no. 968
Helsinki: Etla 2005
67 s. ISSN 07816847

Elo-Valente, Maarit (red.)

Bucovina: A Travel Guide to Romania's Region of Painted Monasteries
Helsinki: Metaneira 2005
495 s. ISBN 9529917201

Freimane, Aija & Jouko Talonen
Bibliography of Ludvigs Adamovičs

Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia no. 196
Helsinki: The Finnish Society of Church History 2005
136 s. ISBN 9525031330

Kaipio, Hannu & Simo Leppänen
Distribution Systems of the Food Sector in Russia: The

Perspective of Finnish Food

Industry

Helsinki: Helsinki School of Economics 2005
111 s. ISBN 9517919239

Kilpeläinen, Jaakko & Katrina Lintukangas

Finland's Position in Russian Transit Traffic: Is Cross-Border Zone a Viable Alternative?
Northern Dimension Research Centre no. 13
Lappeenranta: Lappeenranta University of Technology 2005
88 s. ISBN 9522140317

Melin, Harri (red.)

Social Structure, Public Space and Civil Society in Karelia
Helsinki: Aleksanteri Institute 2005
162 s. ISBN 9521024798

Mård, Anders & Magnus Londen

Tillbaka till Viborg
Helsingfors: Söderström 2005
287 s. ISBN 9515223105

Nyman, Pehr-Erik

«Var stad och köping härjad».
Bilder och berättelser från Krimkriget 1854–1855
Otalampi: Sahlgren 2005
122 s. ISBN 9519016473

Parland-von Essen, Jessica

Behagets betydelser: Döttrarnas edukation i det sena 1700-talets adelskultur
Helsingfors: Helsingfors universitet 2005
231 s. ISBN 9521022507

- NORGE:**
- Grimstad, Knut Andreas & Ursula Phillips (red.)*
Cultural Identity in an Intercultural Context
 Publications of the Department of Communication no. 27
 Jyväskylä: University of Jyväskylä 2005
 216 s. ISBN 9513920712
 286 s. ISBN 8290249306
- Petkova, Diana & Jaakko Lehtonen*
National Identities and Images: Bulgarian-Finnish Attitudes and Perceptions
 Publications of the Department of Communication no. 28
 Jyväskylä: University of Jyväskylä 2005
 117 s. ISBN 9513922405
- Tillander-Godenhielm, Ulla*
The Russian Imperial Award System During the Reign of Nicholas II 1894–1917
 Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja no. 113
 Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys 2005
 566 s. ISBN 9519057587
- Yndigegn, Carsten, Peter Waara & Kari Paakkunainen(red.)*
Internet, Interaction and Networking: Post-national Identities of Youth in Cities around the Baltic Sea
 Aleksanteri Papers no. 3:2005
 Helsinki: Aleksanteri Institute 2005
 165 s. ISBN 9521025875
- Holm-Hansen, Jørn, Marte Feiring & Laris S. Malik*
The Foster Family Project in Murmansk: A Review of SOS Children's Villages Norway's Foster Family Project in Murmansk Region
 NIBR Report 2005:4
 Oslo: Norwegian Institute for Urban and Regional Research 2005
 118 s. ISBN 8270715409

- Lugovskaja, Nina*
Jeg vil være fri: En dagbok fra Stalins Sovjet
Oversatt av Isak Rogde & Anne Berteig
Oslo: Bazar 2005
299 s. ISBN 8280870342
- Martinsen, Josef*
Dødsbrønnene i Kosovo: Ni uker våren 1999
Oslo: Cypress 2005
166 s. ISBN 8291224366
- Opdahl, Ingerid M.*
«A Crucial Sphere for Our Security». Russia in Central Asia after 9/11
Forsvarsstudier no. 3:2005
Oslo: Institutt for forsvarsstudier 2005
176 s. ISSN 03333981
- Politkovskaja, Anna*
Putins Russland
Oversatt av Kjell Olaf Jensen
Oslo: Cappelen 2005
337 s. ISBN 9788202245436
- Steen, Anton*
National Elites in the Post-national Era: Ethno-politics and Internationalization in the Baltic States
Arena Working Papers no. 6: 2005
Oslo: Arena 2005
57 s. [uten ISBN]
- SVERIGE:**
Höjdestrand, Tova
Needed by Nobody: Homelessness, Humiliation, and
- Humanness in Post-Socialist Russia**
Stockholm: Socialantropologiska institutionen, Stockholms universitet 2005
240 s. ISBN 917155162-X
- Jonsson, Anna*
Judicial Review and Individual Legal Activism: The Case of Russia in Theoretical Perspective
Uppsala: Faculty of Law & Department of East European Studies
Uppsala University 2005
340 s. ISBN 9185031054
- Litauen berättar: Att avregistra ett spöke. Tjugotvå noveller**
Översättning: Jonas Öhman
Stockholm: Tranan 2005
406 s. ISBN 9185133256
- Moback, Björn*
Vilnius – förlorat Jerusalem: Röster om förintelsen i Litauen
Lund: Arcus 2005
189 s. ISBN 9188552594
- Poe, Marshall T.*
Den ryska tiden i världshistorien
Översättning: Anders Björnsson
Stockholm: SNS förlag 2005
159 s. ISBN 9171509887
- Polen berättar: Navelsträngen i jorden. Sexton noveller**
Översättare: Anders Bodegård et al.
Stockholm: Tranan 2005
252 s. ISBN 9185133337

Politkovskaja, Anna
Putins Ryssland
Översättning: Hans Björkegren
Stockholm: Ordfront 2005
291 s. ISBN 9170371733

Trygged, Sven (red.)
Orphaned Children in Belarus
Studier i internationellt socialt
arbete
Stockholm: Department of Social
Work, Stockholm University 2005
84 s. ISBN 9197168238

Östergren, Stefan
**Sigismund. En biografi över den
svensk-polske monarken**
Katolsk historisk förening
Ängelholm: Fredestad 2005
284 s. ISBN 9186428241

Wolanik Boström, Katarzyna
**Berättade liv, berättat Polen:
En etnologisk studie av hur
högutbildade polacker gestaltar
identitet och samhälle**
Etnologiska skrifter no. 34
Umeå: Institutionen för kultur och
medier, Umeå universitet 2005
329 s. ISBN 917305822-X

Summaries

Identity Borders and Myths in the Balkans

Pål Kolstø

Historical myths have often been singled out as an important factor behind the wars of Yugoslav succession in the 1990s. In this article I have selected for particular scrutiny one specific aspect of historical myths that in my view is the most important reason why they may contribute to the outbreak of violent conflict: The tendency of myths to function as boundary-defining mechanisms and to delineate various communities from each other. The propensity of myths to be used as a means to distinguish between insiders and outsiders, between friend and enemy, is potentially one of their most pernicious and dysfunctional aspects. I identify four strands or clusters of myths: the myth of being *sui generis*; the myth of being *ante murale*; the myth of martyrium and the myth of antiquity. Each of these clusters, I believe, is found in all or most of the Balkan states, though with different emphases and usages.

Nordisk Øst-forum | 19 [4] 2005: 421–441

Health Care Reforms in Poland and the Czech Republic: Why Such Disparate Outcomes?

Paula Blomqvist

Health care systems in the post-communist countries of Central and Eastern Europe are undergoing rapid transformation. In most cases, new democratic governments in the region have sought to replace the old, Soviet-style systems with Continental European-style social health insurance. A transition to this type of system includes not only the establishment of new, decentralised funding arrangements based on self-governing sickness funds, but also far-reaching privatisation and the creation of some element of competition between health care providers. Another challenge facing the former communist countries in the area of health care is the wide-spread practice of illegal payments to health care staff to receive care, so-called gratitude payments. This article provides a comparative

survey of health care reforms undertaken in the 1990s in Poland and the Czech Republic. The main question asked is why attempts to establish a health insurance system of Continental European type were more successful in the Czech Republic than in Poland, were such reforms were finally aborted in 2003.

Nordisk Øst-forum | 19 [4] 2005: 443–464

Everyday Islam in Post-Soviet Uzbekistan

Maria Louw

Most of what has been said and written about Islam in post-Soviet Uzbekistan has focused on the radical Islamist movements and their utopian visions of establishing an Islamic state in the region as well as the question of whether there is a risk that militant or radical Islam may gain a foothold among a population haunted by economic despair and suffering from its government's repression of the freedom of faith in the name of the war against terrorism. Important as it may be, too much focus on the radical Islamists risks diverting our attention from the fact that even though they perceive post-independence society as a mixed blessing, the majority of the Muslims in Uzbekistan do not see the radical Islamist movements as a serious alternative. On the basis of an anthropological fieldwork in Bukhara, I argue that what most people there articulate in their religion is not an interest in a utopian world order, but rather more down-to-earth strategies for regaining agency and social and moral belonging. Or, as they tend to put it themselves, for restoring the proper "Muslimness" of society.

Nordisk Øst-forum | 19 [4] 2005: 465–482

Democracy the Bulgarian Way – a Study of Government Capacity or the Lack Thereof

Karin Hilmer Pedersen

Bulgaria fulfils all formal criteria for being considered a consolidated democracy, but the lack of coherent governance in frequently changing governments renders the country's democratic consolidation questionable. Based upon 80 interviews with former Bulgarian ministers and high-level bureaucrats this article points to the lack of internal cooperation, a high level of conflict within the governments and intensive use of uncoordinated and un-institutionalised contacts between government officials and private, non-state actors, leading

to decisions favouring particularistic interests rather than interests of society at large. It suggests that these problems are difficult to overcome due to a highly fragmented political spectrum and the lack of a strong, but responsive leader who is able simultaneously to listen to others – within the government as well as society – and to make bold, transformative decisions.

Nordisk Øst-forum | 19 [4] 2005: 483–498

Nordisk Øst-forum [retningslinjer for manus]

Artiklene bør ikke overskride 15 A-4 sider, Times New Roman 12, 1,5 linjeavstand (maks. 30 000 tegn uten mellomrom). Bokomtaler bør være på ca 3 sider, Times New Roman 12, 1,5 linjeavstand (ca 5000 tegn uten mellomrom). *Nordisk Østforum* tar ikke inn bidrag som samtidig publiseres i andre Norden-baserte publikasjoner. Kun manus på norsk, dansk eller svensk mottas. Endelige bidrag sendes elektronisk til Helge Blakkisrud, nof@nupi.no.

I. Kilder: Til kildehenvisninger brukes forfatternavn og publiseringårstall, i parentes, istedenfor fotnoter/sluttnoter, f.eks.:

«... (Loorents 2002) ...»

«... (Loorents & Ponomarev 2002) ...»

Skal sidetall oppgis, tilføyes det i parentesen etter årstallet med kolon imellom, og uten «s», f.eks.: «... (Loorents 2002: 24) ...» Helt korte kommentarer kan også føyes inn, f.eks.: «... (se også Loorents 2002: 50–52) ...» For to helt like henvisninger som følger direkte på hverandre, brukes «*ibid.*» til annen gangs henvisning, f.eks.: «... (Loorents 2002: 24) (*ibid.*) ...»

NB: Derimot er det ingen plass for «op. cit.» i dette systemet.

Når samme forfatter har to publikasjoner i samme år, tilføyes en liten bokstav (a, b) etter årstallet, slik: (Loorents 2002a) ... (Loorents 2002b). Litteraturlisten må da vise på tilsvarende måte hvilken av referansene som er hvilken.

2. Litteratur: Listen plasseres etter notene (se 3. Noter) med forfatternavn i alfabetisk rekkefølge. Vi har valgt følgende regler, med sikte på den best mulige kombinasjon av enkelhet og bibliografisk nøyaktighet.

a) Bok: Wagner, William G. (1994) *Marriage, Property, and Law in Late Imperial Russia*. Oxford: Clarendon Press.

b) Bok med to/tre forfattere: Ponomarev, Igor & Vladimir Skachko (red.) (2000) *Unification Agreement for Ukrainian Churches Signed*. London: Pinter.
Ved to/tre forfattere brukes tegnet «&» heller enn ordet «og» eller «and» for å unngå misforståelser.
Merk ombyttet rekkefølge på fornavn og etternavn til forfatter nr. 2 og 3.

c) Fire eller flere forfattere: Johnson, Peter *et al.* (1999) *Fictitious Titles*. London: Macmillan.
Ved tre eller flere forfattere brukes første forfatter samt formen «*et al.*» istedenfor de øvrige forfatternavn i referanser i teksten.

d) Artikkelen i tidsskrift: Eide, Espen Barth (1999) Intervening without the UN: A Rejoinder. *Security Dialogue* 30 (1): 91–94.
Her føres til slutt årgangnummer, hefte nr. innen årgangen i parentes, kolon, og sidetall uten «s.» eller «p.»

e) Kapittel/artikkelen i redigert verk: Østerud, Øyvind (1992) «Regional Great Powers» i Iver B. Neumann (red.) *Regional Great Powers in International Politics*. London: Macmillan (1–15).
«red.» brukes istedenfor «ed.» også for engelske publikasjoner. For henvisninger til et redigert verk som inneholder det kapittel som siteres, brukes «» selv om arbeidet er på et fremmed språk. Eventuelle sidetall føres i parentes til slutt.

3. Noter: Skal være fotnoter og helst brukes til korte utdypninger av eller kommentarer til teksten. Noter skal ikke brukes i hovedtittelen på artikkelen. *Takkenoter* slik som «Takk til Ole Dahl-Gulliksen for nyttige kommentarer» skal ikke nummereres, men bruk isteden «* Takk til Ole Dahl-Gulliksen for nyttige kommentarer».

Forord

Redaksjonen

Identitetsgrenser og myter på Balkan

Pål Kolstø

Sjukvårdsreformer i Polen och Tjeckien: varför så olika framgång?

Paula Blomqvist

Hverdagslivets islam i post-sovjetisk Usbekistan

Maria Louw

Demokrati på bulgarsk – regeringskapacitet eller mangel på samme

Karin Hilmer Pedersen

Velkommen til Internett **Balkan: mellom fortid og fremtid**

Debatt

Svar til Erik Kulavig

Velkommen til Internett

Bokomtaler

Nye bøker i Norden

Summaries

ISSN 0801-7220

9 770801 722005